

Pieter M. Judson

„Ahol a közösség az egyes államoknak életségüké...”

Gondoljuk újra a Habsburg Monarchia végét!

1918 novemberének századik évfordulójához közeledve a tanulmány olyan lehetőségeket kínál, amelyek segítségével a történészek újra-gondolhatják többek között az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveivel, összeomlásának okaival és a háború utáni örökségével kapcsolatos domináns narratívákat. A Monarchia felbomlásával kapcsolatban elfogadott értelmezések sok szempontból még mindig azokból a megállapításokból táplálkoznak, amelyeket az utódállamok nemzetépítői tettek. Gondolatrendszerük alapjai, ideológiai érveik és világnézetük még akkor is alapvetően befolyásolják azt, ahogyan ma a Monarchia összeomlásáról gondolkodunk, ha az elmúlt száz évben nézeteiket az észszerűség talaján állva némileg újrhangolták. Ahogy az utódállamok megítélésére is komoly hatást gyakorolnak.

Azokat a problémákat illusztrálandó, amelyekkel az Európa és a Monarchia történetével foglalkozó történészek az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó fél évszázadának értékelésekor szembenéznek, vizsgáljuk meg annak az eseménynek az utólagos értékelését, amely 1916-ban megrázta Európa egyik háborúban álló birodalmát. Ez az esemény a nacionalizmus és a birodalom viszonyának szövevényes kérdéseit helyezte reflektorfénybe egy olyan időszakban, amikor az említett birodalom ezt egyáltalán nem engedhette volna meg magának. 1916. április 24-én nacionalista fegyveres felkelés tört ki az egyik európai birodalom koronátartományában. Az incidens kapcsán kidomborodó nacionalista tevékenység joggal keltethetné fel a közép-európai birodalmakkal foglalkozó történészek érdeklődését. Ez volt ugyanis a legnagyobb nacionalista felkelés a háború alatt, és mint ilyen, nyomasztó kérdéseket vetett fel a katonaság és a civil lakosság nagy részének a birodalom iránti hűségét illetően.

A felkelő nacionalisták erőszakos fellépésükkel saját államuk politikai autonómiájának megteremtésére tettek kísérletet. A felkelés a civil lakosság körében azonban

* A fordítás alapjául szolgáló szöveg: Pieter M. Judson: „Where our commonality is necessary...”: Rethinking the End of the Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook*, 48. (2017) 1–21. A fordítás elkészítését az Innovációs és Technológiai Minisztérium, illetve az ELTE támogatta a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program keretében.

nem talált a vezetők által remélt széleskörű támogatásra; jelentős részük a mindennapi háborús nehézségek közepette ugyanis kevésbé volt fogékony a nacionalisták üzenetére. Ennek ellenére a kérdéses birodalomnak több ezer – nehéztüzérséggel megtámogatott – katonát kellett mozgósítania annak érdekében, hogy megerősítsék a tartományban már korábban is működtetett elnyomó rezsimet. Mindez ráadásul egy olyan időszakban történt, amikor minden hasonló jellegű intézkedés a fronton harcoló seregektől vonta el az erőforrásokat. A birodalmi hadsereg és a csendőrség hat napon keresztül küzdött a nacionalista felkelők ellen, amely küzdelemnek háromezer sérültje volt, többségében civilek. Az ágyúzás és a rákövetkező tüzesetek kisebb városrészeket pusztítottak el a tartományi fővárosban. Amikor a hetekig tartó utcai küzdelmek után végül sikerült visszaállítani a rendet a városban, a felkelés több vezetőjét agyonlőtték, legalább háromezer embert pedig válogatás nélkül bebörtönöztek, közülük 1800 főt a birodalom más területein lévő internálótáborokba szállítottak.¹

De hol is történtek ezek az események? Mely birodalomban vált olyannyira elviselhetetlenné az elnyomás, hogy egy ún. „periférikus koronartomány” nacionalista aktivistái egy ellenséges hatalommal szövetséget kötve fegyveres felkelést terveztek? Ez a tartományi főváros Dublin volt, az események pedig húsvéti felkelés néven híresültek el. A történészek azonban ritkán tekintették a Brit Birodalmat egy olyan etnikai konfliktus színterének, amely képes volt lényegesen meggyengíteni a birodalom egészét. Ehelyett az antant propagandistái és a későbbi történészek is amellet érveltek, hogy hasonló eseményeknek az Osztrák–Magyar Monarchiában kellett volna végbemenniük, pontosan a felkelők szembetűző nacionalizmusa miatt. A kortárs vélekedés szerint ugyanis – amely nem csak az antant propagandistáit jellemezte – az Osztrák–Magyar Monarchia, más európai államokkal összehasonlítva, különösen megérett a felbomlásra, köszönhetően az állítólagos képzetelenségének arra, hogy lecsendesítse a határain belül az egymással szembenálló nemzetiségeket, valamint annak, hogy azok legitim politikai autonómiatörekvéseit erőteljes eszközökkel igyekezett elnyomni. A brit liberális történész, George Macaulay Trevelyan 1915-ben az olasz frontról írva – fejtegetéseit ebbe az érvrendszerbe illesztve –, arra a következtetésre jutott, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia régóta a nemzetiségek elégedetlenségének melegágya volt, köszönhetően a német és magyar urak a szláv „alattvaló fajokkal” szemben tanúsított arrogáns magatartásának. A Monarchia belviszonyairól közvetlenül a háború előtt Trevelyan a következőképpen vélekedett: *„Néhányan kérdezik, hogy ha az alattoalónak tekintett fajok így elidegenedtek a kormányzattól, miért nem keltek fel ellene? A válaszom erre az, hogy azért, mert a fiatalokat mind besorozták és a modern hadirabszolgaság rendszerébe kényszerítették, vezetőik pedig vagy fogságban, vagy pedig száműzetésben voltak.”*² „Hadirabszolgaság” alatt Trevelyan minden bizonnyal az 1867-es kiegyezés után életbe léptetett toborzási rendszert értette, amit a kortársak valójában demokratizáló tendenciái miatt dicsérték, hiszen a katonákat társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül sorozták be.³

¹ A felkelésről lásd: TOWNSHEND, 2006.

² TREVELYAN, 1920.

³ Az Osztrák–Magyar Monarchia sorozási törvényéről: HÄMMERLE, 2004; STERGAR, 2011.

Trevelyan említett esszéjét az Egyesült Államokban a háború után *The Great Events of the Great War (A nagy háború nevezetes eseményei)* címmel kiadott, reprezentatív kiadványsorozatban találtam meg. A sorozat „elfogulatlanként” és „pártatlanként” jellemzett kötetei – a szerkesztők szavaival élve – „arra tesznek kísérletet, hogy őszintén és átfogóan tájékoztassák az olvasót, így hozzásegítve őt a háborúk legnagyobbikának megfelelő értelmezéséhez”.⁴ A nemrég befejezett háború végleges és visszavonhatatlan értelmezésére valóban őszintén törekedtek. A kötetekben több száz, az összes hadviselő országból származó kormányzati irat és illusztráció – nagyrészt karikatúra – kapott helyet. Ez a széles merítés, sugallták a szerkesztők, a háborúról, annak előzményeiről és kimeneteléről szóló beszámolók objektivitását támasztotta alá. A sorozatot egy szélesebb közönségnek szánták, mindenekelőtt olyan amerikai férfiaknak, akik maguk is részt vettek a háborúban, de megcélózták a fiatalabb generációk tagjait is. Hozzám ezek a kötetek nagyapám, George Moulton French örökségeként kerültek, aki maga is a nagy háború egyik kitüntetett veteránja volt. A könyvsorozat különös érdeklődést váltott ki belőlem, mert az elmúlt időben egyre jobban foglalkoztatott az a kérdés, hogy nagyapám és kortársai 1921-ben milyen ismeretekkel rendelkezhetek a Monarchiáról, annak jellegzetességeiről és 1918-ban bekövetkezett összeomlásáról. Ám míg a kötetekben rengeteg információt találtam Nagy-Britanniáról, Franciaországról, Németországról és Oroszországról, az Osztrák–Magyar Monarchia, az Oszmán Birodalom, Bulgária, Görögország, Montenegró, Románia, Szerbia és különösképp Albánia a homályban maradtak. Még az első, 400 oldalas kötet is, amely a háború kitörésével foglalkozott (*How the Great War Arose*), csupán öt oldalt szentelt Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának (akit ráadásul hibásan Ferenc József fiaként azonosított), és mindösszesen egy rövid, 16 oldalas fejezetet szánt a balkáni szláv nacionalizmus felerősödésének, valamint Szerbia és az Osztrák–Magyar Monarchia problematikus viszonyának. Ez a fejezet, amelyben Trevelyan fent idézett megállapításai is olvashatók, egy tipikus háború utáni értelmezést kínált az olvasóknak a háború előtti időszak fő problémáiról. A kérdéses fejezet egy soknemzetiségű anakronisztikus társadalmat írt le, amelyet kegyetlen erőszakkal tartott egyben egy olyan birodalom, amely ekkorra már rég túlélte önmagát.

99 évvel később, 2014-ben egy népszerű és köztiszteletben álló hadtörténész olyan sorokkal indította a keleti front eseményeiről szóló beszámolóját, amelyeket akár Trevelyan is írhatott volna 1915-ben: „*Ausztria gyengesége egymással konfliktusban álló nemzetiségeinek elégedetlenségéből fakadt.*” Ugyanez a szerző érvelt azonban amellet is, hogy „*a Habsburgok és az Oszmánok fej fej mellett haladtak a kortársak szeme láttára elsovadó és elhalálozó nagyhatalomnak járó »Európa beteg embere« címért folytatott versenyben.*”⁵ Az egymással háborúban álló nemzetiségek és a haldokló Osztrák–Magyar Monarchia képei kitartottak, sőt, egyre nagyobb teret nyertek az elmúlt évszázad történeti diskurzusában, különösen az I. világháborúval kapcsolatos elemzésekben. Ám, ha a Monarchia valóban az összeomlás szélén egyensúlyozott, amely folyamatot bármikor elindíthatta volna egy nacionalista felkelés, hogyan lehetséges az, hogy az I. világháború legnagyobb nacionalista lázadása

⁴ HORNE (ED.), ix.

⁵ WAWRO, 2014. 15.

Dublinban tört ki, nem pedig Ljubljanában, Lvivben, Prágában vagy Zágrábban? A Brit Birodalom láthatóan nem volt versenyben az „Európa beteg embere” címért. Senki nem beszél a brit államról úgy, mint anakronizmus a 20. század eleji világban, annak ellenére sem, hogy az írországi helyzet a háború előtt válságok sorát idézte elő, hogy a Lordok Háza antidemokratikus hatalommal rendelkezett, a parlamenti választójog pedig a német, a francia vagy a birodalmi osztrák gyakorlatokhoz képest meglehetősen korlátozott volt. Miért ne tekinthetnénk tehát a Brit Birodalmat a korabeli Európa egyik, a nemzetiségi kérdés miatt leginkább omladozóban lévő államának, amelynek helyzetét a gyarmatok fenntartásával járó kihívások csak súlyosbították? Az ennél is fontosabb kérdés azonban az, hogy miért tartja magát még mindig sok történész ahhoz az elképzeléshez, amihez korábban Trevelyan is, vagyis, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását a nacionalizmusból táplálkozó politikai konfliktusok idézték elő már jóval 1918 ősze előtt?

Néhány szakavatott és még több nem szakavatott történész egészen máig azt feltételezi (és még csak nem is tekintik vitás kérdésnek), hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as összeomlásához nagyrészt a Közép-Európában már évtizedek óta lappangó nemzetiségi ellenállás vezetett, mintha a négyéves háború tapasztalatainak nem is lett volna hatása erre a kérdésre. Ami azonban még ennél is rosszabb, hogy az 1920-as évek európai történéseit sokszor még abban az esetben is hajlamosak vagyunk ebben a keretben értelmezni, ha egyébként alapvetően nem értünk egyet azzal, hogy a birodalom létét a nemzetiségi konfliktusok ingatták meg. Nem vitatom azt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának szembe kellett néznie a nacionalizmus politikai kihívásaival, úgy gondolom azonban, hogy ezt hajlamosak vagyunk az európai fejlődés egy olyan kivételeként kezelni, amely megnehezíti a más államokkal való összehasonlítást. Azonban már önmagában az a tény rendkívül sokatmondó, hogy minden, a nacionalizmus által támasztott állítólagos nehézség ellenére a Monarchia soha még a közelébe sem került olyan destruktív veszélynek, mint amilyen az ír nacionalisták hűsvéti felkelése volt.

Mindazon történészek számára, akik az Osztrák–Magyar Monarchia történetét nagyrészt az ún. „nemzetiségi kérdés” kontextusában értelmezték, az I. világháború általában két szempontból érdekes: az egyik a háború kitörése 1914 nyarán, valamint a vége – nagyjából 1918 ősze és a régióban folyó küzdelmek lezárulta között – valamikor az 1920-as évek elején. A háborúról szóló általános beszámolók például előszeretettel feledkeznek el szinte mindenről, ami a Monarchiában 1914 júliusa és 1918 októbere között történt.⁶ A történet általában a következő: az Osztrák–Magyar Monarchia azért indította a háborút, hogy megelőzzön egy bizonyos összeomlást. A belső viszonyokat tekintve a nemzetiségi küzdelmek vesélyesen magasra hágtak, kezdve Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálásától az ezt követő 1912–1913-as balkáni háborúig. Hasonló okok miatt a Monarchia egyre inkább tartott azoktól az irredentizmus által támasztott belső kihívásoktól, amelyeket polgárainak az Oszmán Birodalom és Bulgária felett az első és a második

⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia és az I. világháború kapcsolatáról szóló irodalom lényeglátó áttekintését lásd: DEAK, 2014. Lásd még Alexander Watson munkáját, amely figyelemre méltó és alapos elemzésével a Monarchiában a háború alatt végbement változásokról, kivételt képez a szakirodalomban: WATSON, 2014.

balkáni háborúban aratott győzelmeiktől egyre inkább felbátorodó keleti és déli szomszédai irányában tanúsított, egyre fokozódó szimpátiája idézett elő. Négy évvel később, amikor 1918 októberében már nem támaszkodhatott többé a bukásra álló német szövetségesére, a birodalom egyszerűen széthullott korábban már előre látott nemzetállami egységekre (néhány határkonfliktussal súlyosbítva a helyzetet például Lengyelország és Csehszlovákia, Lengyelország és a születő ukrán állam, Ausztria és Magyarország, valamint Ausztria és Jugoszlávia között). Ezen narratívák kontextusában szükségtelennek látszik elmagyarázni, hogy mi történt a kezdő- és a végpont, tehát 1914 és 1918 között, hiszen a végkimenetel már a háború előtt is előre látható volt. Ahogyan azonban sok, a témát kutató történész az elmúlt két évtizedben hangsúlyozta, ennek éppen az ellenkezője volt igaz. Pontosán a sokak által elhanyagolt részletek jelentettek fordulópontot a Monarchia számára, amely 1913-ban még egyáltalán nem egyensúlyozott az összeomlás szélén.⁷

A továbbiakban két gyakran félreértett fogalomra koncentrálok majd, amelyekre az Osztrák–Magyar Monarchia szervezetének ilyen irányú értelmezéseit és a két ország egymáshoz fűződő szövevényes viszonyát gyakran felfűzik: a „birodalomra” és a „nemzetre”. E két fogalom fontos szerepet játszott például Trevelyan Monarchia-értelmezésében, ám különböző módokon ezek a mai napig hatással vannak arra, ahogy a háborút és annak következményeit a Habsburgok által dominált Közép-Európa kontextusában értelmezzük. Előszeretettel állítjuk be a nagy kontinentális birodalmakat problematikus államszervezetekként, amelyek már nem feleltek meg a 20. század kívánalmainak, különösképpen a hatalomgyakorlásnak olyan állítólagosan elnyomó formái miatt, amelyeket hatalmas régiókkal és az ott élő népekkel szemben alkalmaztak. Másrészt azonban a nemzetállamokat – különösen kezdeti formájukban – gyakran meglehetősen pozitív fényben láttatjuk, köszönhetően annak a Közép- és Kelet-Európa népei által kifejezett tömegtámogatásnak, amelyről hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy egyúttal demokratikussá is tette ezeket az államszervezeteket. Az 1918-hoz fűződő elképzeléseket erősíti az is, hogy a nemzetállam továbbra is világszerte támogatott forma maradt: sokan az egyetlen olyan működőképes szervezetnek gondolják, amely képes stabilitást és prosperitást teremteni, valamint esetlegesen demokratikus berendezkedést létrehozni. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy gyakran hivatkozunk a gyarmattartó Franciaországra, Nagy-Britanniára, Spanyolországra és Olaszországra is nemzetállamokként, ám ezek kevésbé jól összehasonlíthatók a Habsburgok, a Romanovok vagy az Oszmánok birodalmaival.⁸

Ebből következően tehát nem lehet meglepő, ha sok történész az 1918. októberi eseményeket a birodalom általános elutasíthatósága és a nemzetállami forma (egészen pontosan a nacionalizmus) támogatottsága kontextusában értelmezi, még akkor is, ha számos bizonyítékunk van ezek ellenkezőjére. Az kétségtelenül igaz, hogy a végtelennek tűnő háború végére a Habsburg dinasztia és birodalma jelentősen kisebb támogatást élvezett, gyakorta azért, mert a kormányzat érdektelensége

⁷ Lásd: BOYER, 2003; CORNWALL, 2016; HEALY, 2004; HEALY, 2002; RACHAMIMOV, 2002; ÜBEREGGER, 2002; ÜBEREGGER, 2006; ZAHRA, 2006.

⁸ Németország a két végtel között helyezkedik el. Lásd Leonard Smith éleslátó elemzését: SMITH, 2014.

miatt éhínség sújtotta a területeket, a katonai kormányzók pedig – különösen az osztrák birodalomfélben – elhanyagolták a civil lakosság és a jogállami érdekek védelmét (hasonló panaszok más hadban álló birodalmakban is előfordultak). Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a legtöbb ember számára a nemzetállami forma kínálta volna az egyértelmű megoldást az említett problémákra. Ez a leegyszerűsítő megállapítás még csak meg sem közelíti azoknak a konceptuális problémáknak a mélységét, amelyeket jelen tanulmányban fel szeretnék vetni. Nem elég csupán a „nemzet” vagy a „birodalom” kifejezések leggyakrabban használt jelentéseire szorítkoznunk, ahogy az sem, ha komoly vagy kevésbé komoly nacionalista elköteleződést tulajdonítunk az utcai tömegeknek, amelyek 1918-ban elősegíthették a rezsimváltást. A valódi probléma az, hogy a Monarchiával és a háború alatti kríziseivel foglalkozó elemzések többsége a „birodalom” és a „nemzet” fogalmait egymással szöges ellentétben állónak képzelik el, mintha két párhuzamos univerzumot jelölnének. Ez a két fogalom azonban mély kapcsolatban állt egymással, és pontosan ezért talán ideje lenne, ha elhagynánk őket mint hasznosnak vélt fogalmi eszközöket a Monarchia és az azt felváltó államok jellegzetességeinek megértéséhez.

Hogy újragondolhassuk a nemzet *versus* birodalom hagyományos narratíváját, újra kell fogalmaznunk a kapcsolatot az osztrák, illetve az osztrák–magyar közintézményeket és diskurzusokat 1848 után valóban domináló politikai nacionalizmus és az azt sok tekintetben előidéző államszervezet között. A nacionalizmusra itt most kifejezetten „politikai nacionalizmusként” utalok, emlékeztetőként arra, hogy a nacionalizmus az Osztrák–Magyar Monarchia esetében mindenekelőtt egy politikai jelenség volt. Mint ilyen, sokat köszönhetett a birodalom politikai intézményeinek, amelyek létrehozták és táplálták, és amelyek kiterjesztésében és átalakításában a 19. század folyamán és a 20. század elején komoly szerepet játszott. A politikai nacionalizmus nem feltétlenül jelentette egyúttal a birodalom lebontásának szándékát is, hiszen a birodalom teremtette meg a nacionalizmus számára a virágzásához szükséges kontextust és struktúrákat. A nacionalizmus mint politikai jelenség emellett sokak számára nem volt különösebben érdekes a mindennapi élet során, bár bizonyos alkalmakkor, például választási kampányok vagy népszámlálások idején természetesen jobban előtérbe tudott kerülni.⁹ Bár nem a politikai nacionalizmus okozta a birodalom összeomlását, mégis sok nacionalista profitált belőle, ahogyan azt az alábbiakban látni fogjuk.

Ebben a tanulmányban mindenekelőtt olyan értelmezési lehetőségeket szeretnék kínálni a birodalom és a politikai nacionalizmus fogalmaihoz és modelljeihez, amelyek a háború előtti Monarchia kontextusába helyezik azokat, és rámutatnak arra, hogy ezek sorsa miként alakult a háború alatt. Elsőként egy olyan egyszerű dologra szeretném felhívni a figyelmet, amit gyakran elfelejtünk: hogy számos – talán a legtöbb – nacionalista maga is komoly szerepet játszott bizonyos birodalmi struktúrák, intézmények, hálózatok és kulturális gyakorlatok fenntartásában. Ugyanakkor olyan alapvető módszerekre is kitérek majd, amelyek segítségével a birodalom a saját legitimitását a nemzeti létezés fogalmáról szóló elképzelésektől nem függetlenül igyekezett alátámasztani. Másodsorban amellet fogok érvelni,

⁹ JUDSON, 2006. 1–11; JUDSON, 2016a; ZAHRA, 2010.

hogy bizonyos 1914 és 1918 között történt fejlemények, amelyek nem, vagy csak közvetett módon kapcsolódtak a nacionalizmushoz, segíthetik annak magyarázatát, hogy a Monarchia miért éppen úgy bomlott fel, ahogy, és miért éppen akkor, amikor. A birodalmi összeomlás ugyanis sokkal kevésbé volt a felforgató nacionalista tevékenység eredménye, mint más tényezők. E tényezők közül az első a rezsim háború előtti legitimációjának komoly eróziója: ez részben a katonai vezérkar által a háború alatt meghozott belpolitikai döntések pusztító következményeivel állt összefüggésben, amelyek gyakran a korona és a legmagasabb tisztviselők támogatását is élvezték. Minden hadban álló ország társadalma érzékelte bizonyos mértékig ezt a fajta legitimációvesztést: Franciaországban komoly katonai lázadások és tüntetések voltak a háború ellen 1917-ben, Oroszország egy év alatt két forradalmat élt át, Németország és Nagy-Britannia pedig az ipari dolgozók tüntetéseinek veszélyes hullámaival nézett szembe, nem is beszélve a hűsvéti felkelésről. A Monarchia felbomlásához sok tekintetben hozzájáruló második tényező a belső irányítás és képviselői struktúráinak összeomlása volt, különös tekintettel a birodalmi központ a regionális (gyakran nacionalista) eliteket megkerülő, közvetlenül a néphez szóló kommunikációs képességének csökkenésére.¹⁰ Tekintettel arra, hogy az egyes nacionalista pártok már a háború előtt is befolyással bírtak a bürokrácia és az igazságszolgáltatásba való kinevezések felett, a nacionalisták a háború során aratott sikereket könnyedén értelmezheték saját sikereiként, miközben a kudarcokért gyakran Bécset és Budapestet okolták. Itt ismét szeretném kihangsúlyozni, hogy ez a két fejlemény, szinte azonos módon, más hadviselő országokban is megjelent. Az Osztrák–Magyar Monarchia esetében azonban ezek egy sajátos, a központi hatalom 1918 októberében való teljes összeomlásával járó, előre el nem tervezett föderalizációt eredményeztek, szemben az egyéb opciókkal, mint amilyen a központi hatalom bizonyos mértékű gyengülése vagy a nyílt forradalom volt.

Végezetül kitérek majd egy kapcsolódó kérdésre is, amit, azt gondolom, hogy érdemes átgondolnunk az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásának 100. évfordulója előtt. Sok történész és újságíró továbbra is kritikus töréspontként kezeli 1918. novemberét mint szimbolikus és egyben nagyon is valóságos pillanatot, amely mélyreható változást idézett elő a 20. századi Európában. Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja a birodalmat és az azt felváltó államokat összekötő jelentős folytonosságokat. A régió két világháború közötti történelme például egészen más megvilágításba kerül, ha a birodalmi folytonosságok, nem pedig éles törések mentén próbáljuk meg értelmezni. E kontinuitások követésének szellemében amellett is érvelni fogok, hogy nekünk, történészeknek, érdemes lenne megszabadulnunk attól a gondolattól, hogy az utódállamok ún. „nemzetállamok” lettek volna. Úgy gondolom, hogy többségük – beleértve a trianoni Magyarországot is – nem volt nemzetállam. Fel kell hagynunk ennek a fogalomnak a használatával, legalább analitikus, de akár deskriptív értelemben is. Ezek az országok törekedhettek ugyan nemzetállami programok megvalósítására, mégis úgy vélem, hogy legtöbbjük valójában birodalom volt, még akkor is, ha sokkal kisebb, mint az Osztrák–Magyar Monarchia.

¹⁰ Köszönöm Rok Stergarnak, hogy felhívta erre a figyelmemet.

Birodalom és nemzet

Bár a Monarchia és a régió történetével foglalkozó történészek már régóta feladták őket, a nacionalista feltételezések a koherens nemzeti közösségek Európában való létezéséről és működéséről továbbra is ott kísértének a népszerű és átfogó Európa-történetek narratíváiban. Ez különösen akkor igaz, amikor Európa keleti fele és az I. világháború lezárása kerül e munkák érdeklődésének középpontjába. Ahogyan fentebb említettem, a legtöbb nacionalista feltételezés pontosan abban az időszakban keletkezett, amikor az utódállamok létrejöttek, és még évtizedekig hatással voltak az azok létrehozásával és terjeszkedésével kapcsolatos narratívákra. A hidegháború időszakában ezekre a berögződésekre erősítették rá a társadalomtudósok, magyarázatot keresve a látszólag hosszútávú strukturális különbségekre az ún. demokratikus és kapitalista Nyugat és a Keletre jellemző fejletlen, tekintélyelvű rendszerek között.¹¹ Ezek a feltevések a Monarchia történetét kutatók számára is ismertek voltak. Ahogy ezek húzódnak azon narratívák háttérében is, amelyek a régió történetét a közös birodalmi intézmények, tapasztalatok és gyakorlatok helyett mindenekelőtt a nemzetek által alkotott egységek korszakokon átívelő történeteként mutatják be.¹² A Monarchia történetét kutatók azonban az elmúlt években sokat tettek azért, hogy lebontsák a nemzetek egységével kapcsolatos elképzelést, amely a korábbi narratívák szerint a régió történelmének legfőbb mozgatórugója volt.¹³ Mindazonáltal ezek a „vámpírszerű”, halhatatlannak tűnő történelmi feltételezések továbbra is erőteljesen jelen vannak a populáris történeti képzetekben, gyakorta perverz nacionalista alakot öltve a birodalomról és a háborúról szóló népszerű és tudományos narratívákban egyaránt. Ennek részben az az oka, hogy ezek a képzetek számos utódállam kortárs politikai kultúrájában továbbra is túlságosan fontosak ahhoz, hogy komoly hazai tudományos kritikái vizsgálatnak vessék alá őket. Szinte mindenhol jelen vannak: az iskolai tankönyvektől a nemzeti ünnepekig és megemlékezésekig. A nacionalista emlékművek formájában pedig fizikailag is beleíródnak a tájba. Újrateremtésükhöz pedig a politikai irányvonal, az intézmények és a kutatások is hozzájárulnak, még úgy is, hogy valójában nincs hiány azokból a közép-európai történészekből – különösen a helyi és regionális kérdésekkel foglalkozókat esetében – akik már teljes egészében leszámoltak ezekkel a képzetekkel.

¹¹ A „demokratikus nyugat” magában foglalta Franco Spanyolországát, Salazar Portugáliáját és az 1967 és 1974 között ezredesek által irányított Görögországot is.

¹² A nemzeti mesternarratívákról és a Közép- és Kelet-Európai történetírás kereteiről: KOLÁR, 2006; KOLÁR–KOPEČEK, 2007; HEISS–KLIMÓ–KOLÁR–KOVÁČ, 2008. Ha megvizsgáljuk a tekintélyes és sok tekintetben lenyűgöző *Habsburgermonarchie 1848–1918* címmel az elmúlt évtizedekben az Osztrák Tudományos Akadémia által kiadott sorozatot, egyértelművé válik, hogy a régió története – ahogyan a történészek képzése is – milyen mértékben megosztott a nemzeti törésvonalak mentén.

¹³ Az elmúlt harminc évben született rengeteg széleslátókörű és sokféle témát felölelő szakirodalom hathatósan ásta alá a hagyományos narratívákat egyrészt a birodalom mint egész, valamint a lokális és regionális (de nem nemzeti) fejlődés vizsgálatával. Ennek példáit lásd: BOYER, 1981; COHEN, 1981; COLE, 2014; DEÁK, 1990; DEÁK, 2015; GAMMERL, 2010; HASLINGER, 2010; HEINDL, 1991; HÖSLER, 2006; KING, 2002; KOMLOSY, 2015; REILL, 2012; STRUVE, 2005; ZAHRA, 2008. Három különösen fontos elemzés arról, hogy a birodalmi intézmények miként segítettek a nemzeti közösségek gondolatának kialakításában: STOURZH, 1985; BRIX, 1982; BURGER, 1995.

A nacionalista történetírás már a kezdetektől fogva ragaszkodott a nemzetek és az őket 1918-ig állítólagosan összefogó birodalom dichotóm kapcsolatának képzetéhez.¹⁴ Már ugyanebben az évben, 1918-ban az utódállamok propagandistái két államforma, a haldokló birodalom és a felemelkedő nemzetállamok manicheus összeütközéseként értelmezték a közelmúlt eseményeit. 1918 decemberében Tomáš Garrigue Masaryk, az újonnan megalakult Csehszlovákia elnöke a következő szavakkal jellemezte a nemzeteknek a birodalom felett aratott győzelmét: „Egészében véve azt gondolom, hogy a soknemzetiségű birodalmak már a múlthoz tartoznak, egy olyan időszakhoz, amikor a nyers erőt nagyra becsülték, a nemzetiségi elvet pedig még nem ismerték el, hiszen a demokráciát sem fogadták el.”¹⁵ Masaryk itt egy népszerű retorikai trükköt alkalmazott, amely a nemzetállamokat a demokratikus intézményekkel azonosítva a jövő megtestesítőinek állította be, miközben a birodalmakat az elnyomással állította párhuzamba. A nemzet és a birodalom fogalmi itt egymás szöges ellentéteiként jelennek meg, egymást azáltal definiálva, ami a másikból hiányzik: a birodalmak nem demokratikusak, míg a nemzetállamok nem elnyomóak.

Természetesen ezek az állítások, hogy koherensek maradhassanak, a birodalom fogalmának instrumentális és ideologikus elképzelésain alapultak. Kétlem, hogy egy olyan kifinomult gondolkodó, mint Masaryk, aki maga is a birodalmi parlament választott képviselője volt, ténylegesen hitt volna ebben a kijelentésben, bár annyi bizonyos, hogy propagandisztikus értékével tisztában volt. Az ilyen kijelentések a demokrácia elméletének legfontosabb elemeit keverték össze, amely néhány esetben ahhoz vezetett, hogy egyes nacionalisták a demokratikusság álcája mögé rejtözve igazolást találhattak az általuk végrehajtott radikális etnikai tisztogatásokra. Ki volt azonban az alanya ennek az állítólagos demokráciának? Az az absztrakt, szabadelvű individuum, akit Masaryk feltehetően vizionált? Vagy egy elképzelt nemzeti közösség, ahogyan azt számos nacionalista aktivista gondolta 1918 előtt és után?

Különösen 1918 után a demokrácia alanyával kapcsolatos magyarázatok minden bizonnyal az egyénnel szemben a nemzeti közösséget favorizálták volna: ezt a trendet elemezte mesterien Tara Zahra a cseh és német nacionalistáknak a család irányában mutatott ambivalenciája kapcsán. Úgy tűnik, hogy a nacionalista aktivisták folyamatosan amiatt aggódtak, hogy az olyan esetekben, amikor több választási lehetőség is felmerülhet, az egyes szülők könnyen rossz döntést hozhatnak gyermekeikkel kapcsolatban, amikor az iskola nyelvének megválasztásáról vagy a nemzeti identitásuk kialakításáról kell dönteniük. Éppen ezért a nemzeti léttel kapcsolatos választásokat nem lehetett az egyén hibás, idioszinkratikus döntésére bízni, hanem ezekben a kérdésekben objektív feltételeket számba véve a nemzeti közösségnek kell döntenie.¹⁶ A demokráciának ez a nacionalista felfogása tehát elutasította azt, hogy a birodalmi döntéshozók érdektelenek voltak az egyének és családjaik nyelvválasztásával kapcsolatban – mind a törvények, mind

¹⁴ MORELON, 2015. 228. A régi Habsburg Birodalom és az új Csehszlovákia közötti – állítólagos – ellentét tárgyalásakor Morelon Ivan Šedivý kritikájára a támaszkodik, amit a cseh nacionalisták I. világháború alatti politikai aktivitásának jellemzésére gyakran használt kifejezéssel („ellenállás”) szemben fogalmazott meg. Vö. ŠEDIVÝ, 2001.

¹⁵ MASARYK, 1941. 153.

¹⁶ ZAHRA, 2008. 4. és 5. fejezet.

a közigazgatás terén. Nem csoda, hogy 1918-ra a nacionalistáknak a birodalomról – mint tekintélyelvű és elnyomó szervezetről – rajzolt karikatúrája alkalmas kontrasztot kínált a nemzetállam definíciójának kialakításához. Ebben az értelemben a nemzetállam, ami állítólagos demokratikussága miatt új, dinamikus és jövőorientált, a birodalom tökéletes ellentéte.¹⁷

Ha azonban visszatekintünk a 19. század derekára, és megvizsgáljuk a politikai nacionalizmus kialakulásának gyökereit a Habsburg Birodalomban, azt fogjuk látni, hogy konceptuálisan – ellentétben Masaryk állításaival – a birodalom és a nemzet nem álltak szöges ellentétben egymással. Ahogyan az sem igaz, hogy két egymással szembenálló politikát vagy politikai formációt jelöltek volna. 1848-tól kezdve inkább arról van szó, hogy ezek a fogalmak egymással szoros kapcsolatban álló jelenségeket írtak le, amelyek mögöttes logikája meglehetősen hasonló volt. A nemzet és a birodalom értelmezése ugyanannak a fogalmi világnak az alkotóelemeit képezték. A nacionalizmus nem az egyes ébredő nemzetekben született meg, ahogyan ezt a 19. századi nacionalisták hangoztatták. Ahogy a nacionalizmus a birodalmat sem tagadta meg. A nemzetnek szüksége volt a birodalomra és annak intézményeire, hogy jelentéstartalmat és irányt adhasson. Valójában a birodalmi intézmények teremtették meg azokat a retorikai és politikai tereket, amelyek lehetővé tették az etnikai nacionalisták számára, hogy követeléseket fogalmazhassanak meg. Ez a háború végéig így is maradt.

Nézzünk meg egy példát arról, hogyan segítették a birodalmi intézmények a politikai nacionalizmus karakterének formálódását: a 17-18. században a Habsburgok pragmatizmusa hagyományosan az anyanyelv használatát ösztönözte a helyi alsófokú iskolákban vagy a rendeletek közzétételekor. Bár néhány uralkodó, köztük II. József, megpróbálkozott az állami adminisztráció nyelvének egységesítésével, a kétnyelvű rendeletek kiadásának gyakorlatával azonban ők sem hagytak fel.¹⁸ A 19. század folyamán, köszönhetően a nacionalisták által 1848-ban megfogalmazott követeléseknek, ezek a hagyományos gyakorlatok fokozatosan az egyes állampolgárok alapvető és megkérdőjelezhetetlen jogaivá váltak. Az egyén soknyelvűséghez való, kezdetben implicit, majd explicitté váló jogának elismerése – egészen eltérő társadalmi kontextusokban, a helyi iskoláktól a hadseregig – több követelés megfogalmazását tette lehetővé a nemzetiségi csoportok számára abban a korban, amikor a tömegpolitika egyre nagyobb szerephez jutott. Ez még ott is igaz volt – mint például a kiegyezés utáni Magyarországon –, ahol a szavazójog egészen a háború végéig meglehetősen korlátozott maradt. Mind az 1867-ben megfogalmazott osztrák alapjogok, mind az 1868-as magyarországi nemzetiségi törvény a politikai és társadalmi mozgósítás erőteljes eszközévé tette a nyelvhasználatot azáltal, hogy olyan jogi környezetet teremtett az állampolgárok számára (akik gyakran vélték úgy, hogy egész nyelvi csoportok nevében beszélnek), amelyben a nyelvi – később a nemzeti – hovatartozás alapján állva követeléseket fogalmazhattak meg az állam felé.

¹⁷ GERWARTH, 2016. 6.

¹⁸ Lásd R. J. W. Evans a hivatalos és helyi nyelvhasználatra fókuszáló kiváló elemzéseit a következők esszéiben: EVANS, 2006.

Ha a 19. századi politikai nacionalizmus fejlődését e körülmények kontextusában vizsgáljuk, gyorsan világossá válhat, hogy nem a nemzeti közösségek pusztá létezése volt az, ami az Osztrák–Magyar Monarchiában elkerülhetetlenül a nemzetiségek lármás aktivizmusához vezetett a század utolsó évtizedeiben. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a nacionalisták a császári és királyi intézményeket tudatosan használták arra, hogy nemzeti tömegközösségeket (*mass national communities*) hozzanak létre az 1880-as és az 1890-es évek folyamán. A nyelvhasználatban megmutatókozó különbségek (amelyeket később kulturális különbségekké alakítottak) az aktivisták számára különösen jó alapot jelentettek ahhoz, hogy a politikai autonómia olyan új formáit követeljék, amelyek a nemzeti lét nyelvi és kulturális definícióin nyugodtak. Az aktivisták a nyelvhasználat meggyőző különbségeire építettek, hogy rámutassanak arra, hogy nemzeti kultúráik markánsan eltérnek szomszédaik kultúrájától, valamint arra, hogy ezen különbségeknek a politikai intézményekben is le kellene képeződniük. Továbbá a tömegpolitika és a városi autonómia erősödésének időszakában, ahogy Ausztriában, úgy Magyarországon is, a nemzeti érvek hatékony eszközként szolgáltak a helyi vezetők számára ahhoz, hogy olyan potenciális támogatókat vonzzanak magukhoz, akiket egyébként a társadalmi különbségek vagy a földrajzi távolság elválasztott volna tőlük.

Azzal együtt, hogy a nemzeti létnek saját karaktere meghatározásához szüksége volt a birodalmi intézményekre, az etnikai nemzetekkel kapcsolatos elgondolások a Habsburg Birodalom számára is új létigazolásokkal szolgálhattak ebben az időszakban. A Német-római Birodalom 1806-os felbomlása, valamint Ausztria veresége az Itáliai-félszigeten és Közép-Európában a 19. század közepén azt jelentették, hogy létjogosultságának egyik legfőbb alapja – az egyetemes Római Birodalom öröksége – néhány évtized alatt szinte semmivé lett. A 19. század második felében azonban a nemzeti mozgalmak, valamint a kulturális különbségekről megfogalmazott kijelentések teljesen új okot adtak az Osztrák–Magyar Monarchiának a létezésre. A birodalom fokozatosan talált rá legitimációjának új formáira, melyek szerint állítólagosan alkalmas lehet a határain belül lévő különböző kultúrák kellő mértékű gyámolítására. A történész František Palacký még akkor is azt állította, amikor 1848-ban a csehországi cseh nemzet sajátosságairól értekezett, hogy Ausztriának mint birodalomnak fontos szerepe van a határai között élő kisebb nemzetek túlélésében, „amelyek közül egyik sem elég erős ahhoz, hogy sikeresen álljon ellen a sokkal erősebb keleti szomszédnak” vagy pedig nyugatról Németországnak. Ezek a nemzetek „erre csak akkor lehetnek képesek, ha egy szoros és erős kötelék fűzi őket egybe”.¹⁹

Mindössze öt évvel később, 1853-ban az orientalista és oszmanista professor, Joseph von Hammer-Purgstall az Osztrák Tudományos Akadémián tartott beszédében szintén Ausztriát mint az uralma alatt álló nemzetek védelmezőjét dicsérte, kiemelve, hogy a birodalom jövőbeli sikereinek kulcsa soknyelvűsége lesz. Az osztrák állam hivatalos többnyelvűségével – érvelt – Ausztria dicséretre méltó egységet és fejlődést segített elő a birodalom különböző népei között ahelyett, hogy egyetlen nemzetnek rendelte volna őket alá.²⁰ Az 1880-as évekre a Habsburg császár

¹⁹ PALACKÝ, 2007. 326.

²⁰ HAMMER-PURGSTALL, 1852. Lásd még Peter Stachel fontos tanulmányát: STACHEL, 2002.

és király, aki magát hagyományosan a katolicizmus protestánsokkal, zsidókkal és muszlimokkal szembeni leghűségesebb védelmezőjének állította be, egyre többek szemében jelent meg úgy, mint a különféle felekezetek védelmezője és ügyük előmozdítója. Ez nem volt véletlen. Ferenc József, aki uralkodása korai időszakában újra hatályba helyezett bizonyos antiszemita és protestánsellenes törvényeket, az 1870-es és 1880-as években mindent megtett azért, hogy kifejezze a zsidó, a protestáns és a muszlim alattvalói irányába való elköteleződését is. Az 1880-as években Galíciában tett utazása során például, ellentétben a korábbi, 1859-es utazásával, kifejezetten törekedett a zsinagógák és a görögkatolikus templomok látogatására.²¹ Később ez a fajta birodalmi legitimáció még specifikusabbá vált a keleti és déli irányú ún. Habsburg civilizatorikus missziók során, amelyek az elképzeléseik szerint kulturális értelemben elmaradott népek felemelésére irányultak.

Ezt a tendenciát különösen jól megfigyelhetjük az osztrák, majd később az osztrák–magyar tudományos és populáris etnográfia változó jellegében. A 19. század közepén Karl von Czörnig néprajztudós például a birodalom határain belül élő népek műveltségének és gazdasági jólétének különbségeit a regionális társadalmi különbségekkel magyarázta. Ugyanakkor Czörnig, hasonlóan Hammer-Purgstallhoz, amellet foglalt állást, hogy a birodalom alapját nem az egyes népek Ausztria által való elnyomatása, hanem az általuk formált egység jelentette.²² Az 1870-es és 1880-as évekre azonban ezeket a regionális társadalmi különbségeket, amelyekre Czörnig felhívta a figyelmet, egyre inkább az eltérő civilizációs szintekkel összefüggésben magyarázták. Itt már nem pusztán arról volt szó, hogy az Ausztria fennhatósága alatt élő népek különbözőségének védelmezésére való hajlandóság legitímálta a birodalom létezését. A birodalmi propagandistáktól az újságírókon és köztisztviselőkön át az antropológusokig többen amellet foglaltak állást, hogy a birodalom feladatai közé tartozik a civilizáció alacsonyabb fokán álló kultúrák felemelése is. Kezdve a parasztok otthonainak az 1873. évi bécsi Világkiállításon való bemutatásától a czernowitzi német nyelvű Ferenc József Egyetem (Csernyivci, ma Ukrajnához tartozik) alapításán át Bosznia-Hercegovina okkupációjáig, amely gazdasági fejlődést, felvilágosodást és civilizációt volt hivatott a régióba vinni, a Habsburg Monarchia egy sor olyan, önmaga legitímálását célzó érvet fogalmazott meg, amelyek radikálisan különböztek a megelőző évszázad gyakorlataitól.²³ Mindennek a szimbolikus tetőpontját kétségtelenül az ún. *Kronprinzenwerk* (Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen) kiadása jelentette, amely egy ambivalens, ám dinamikus példája annak, hogy a 19. század végére a nemzet és a birodalom milyen jelentős mértékben vettek részt egymás megalkotásában.²⁴ Egy másik hasonló példája ennek a folyamatnak Bosznia-Hercegovina irányítása volt, amelyben imperialista köztisztviselők, valamint szerb és horvát nacionalisták egyaránt szerepet vállaltak – akik személyükben sokszor megegyeztek.²⁵

²¹ Lásd a következő kiváló elemzést: UNOWSKY, 2005. különösen 64–70.

²² CZOERNIG, 1857. 1. kötet.

²³ A néprajzi reprezentáció változó formáiról a Monarchiában lásd: RAMPLEY, 2011; JOHLER, 2015; JOHLER, 2002. A Ferenc József Egyetem alapításáról lásd: JUDSON, 2016b. 321–322.

²⁴ A *Kronprinzenwerk*ről lásd: SZÁSZ, 1997; STAGL, 2002; BENDIX, 2002; PETSCHAR, 2011; PETSCHAR, 2016. 315–356.

²⁵ OKEY, 2007; HAJDARPASIC, 2015.

A nemzet és a birodalom között meglévő szoros kapcsolat azonban jóval hét-köznapibb és pragmatikusabb politikai szempontból is megérthető. A nacionalista aktivisták és politikusok a nyilvánosság előtt gyakran keserves harcot folytattak egymással, miközben közösen dolgoztak azon, hogy létrehozzák saját birodalmaikat a birodalmon belül. A kluboktól a politikai pártokon, kisebbségi iskolák hálózatán és jótékonyági intézményeken át a régiókon és sokszor határokon átvelő gazdasági intézményekig (bankok) a nacionalisták szorosán hozzákötötték az egyre növekvő közösségeiket a birodalom intézményi életéhez. 1900-ra a közhivatalnokok kinevezése mind birodalmi, mind tartományi szinten a nacionalista politikai pártok lobbitevékenységének befolyása alá került.²⁶

Nagyrészt ezen okok miatt fordulhatott elő az, hogy amikor a Cseh[szlovák] Nemzeti Bizottság 1918-ban átvette a hatalmat Csehországban, az első általános törvény kibocsátásakor ragaszkodtak ahhoz, hogy „minden korábbi tartományi és birodalmi törvény és rendelet egyelőre érvényben maradjon”. Gary Cohen az Osztrák-Magyar Monarchia politikájáról és polgári társadalmáról szóló nagyhatású esszéjében a törvénnyel kapcsolatban – jó érzékelve annak tétjeit – amellet érvelt, hogy a Cseh[szlovák] Nemzeti Bizottságnak a korábbi tartományi és birodalmi törvények fenntartásával kapcsolatos elköteleződése rávilágít arra, hogy az új nacionalista rezsim a birodalomtól örökölt keretek között képzelte el saját működését.²⁷ Ez az első törvény nem csupán kísérlet volt a társadalmi rend fenntartására egy potenciálisan veszélyes forradalmi pillanatban, amíg nem nyílik lehetőség az új törvények megfogalmazására. Ez annak beismerése volt, hogy a cseh nacionalisták jelentős mértékben képesek voltak kihasználni a birodalmi struktúrákat a kiterjedt hálózaton nyugvó intézményes politikai hatalmuk kialakításához.²⁸ A cseh nacionalista politikusok úgy tekintettek a cseh adminisztrációra, mint a saját alkotásukra, ezért azt a birodalom összeomlásakor sem voltak hajlandóak lerombolni. Igaz volt ez a galíciai lengyel nacionalistákra, a krajnai szlovénokra és a zágrábi horvátokra is, nem is beszélve az olasz nacionalistákról a tengeremelléken.

A nacionalizmus jelentős mértékben hozzájárult a birodalom működéséhez, olyan új utakat keresve az intézmények átalakítása során, amelyek a birodalmon belüli nemzeti létezését még fontosabbá tették. Az osztrák birodalomfélben a morvaországi (1908), bukovinai (1905) és galíciai (1914) politikai megállapodások és egyezségek megerősítették a helyi nacionalistákat azáltal, hogy hatalmat adtak nekik saját tartományi közösségeik politikai életének leválasztására és megszervezésére. Ebből következően ebben a három koronatarományban, amikor az állampolgárok iskolába küldték gyerekeiket vagy szavaztak, akkor saját nyilvántartással rendelkező nemzeti közösségeik tagjaiként tették mindezt, nem pedig egyik vagy másik nyelven beszélő egyénekként. Ilyenformán, ahogyan azt Jeremy King sok évvel ezelőtt már megjegyezte, a Monarchia osztrák fele jellegét tekintve fokozatosan és hivatalosan is egyre inkább soknemzetiségűvé vált.²⁹

²⁶ A legmeggyőzőbb és legkonkrétabb példáját ennek a politikai jelenségnek a cseh nacionalizmus kontextusában lásd: KLEČACKÝ (ED.), 2015; KLEČACKÝ, 2016.

²⁷ COHEN, 2007. 278.

²⁸ JUDSON, 2016. 433–434.

²⁹ KING, 2001. 112–152.

Magyarországon mindeközben a nemzet és az állam vagy a birodalom közötti kapcsolat egészen más volt, mind alkotmányos, mind pedig gyakorlati értelemben. Mindazonáltal a nemzeti léttel kapcsolatos kortárs elképzelések szintén egy olyan kontextusban születtek meg, amit birodalmi keretnek hívhatunk, még akkor is, ha ez a keret sokszor a nacionalista retorika álcáját öltötte magára. A magyarosítás állami politikája az 1890-es évektől kezdődően – akár sikeres volt, akár nem – egyre hangsúlyosabbá tette a kapcsolatot a magyar nyelv valamilyen mértékű ismerete és a teljes jogú állampolgárság között. Mégis, ezt a kapcsolatot gyakran úgy képzeltek el, – különösen helyi szinten –, mint egy, a birodalmi hatalom és a helyi közösség között kötött alkú eredménye, amit sokszor inkább társadalmi, semmint etnikai keretben definiáltak.³⁰

Tekintettel a birodalom és a nemzeti lét között meglévő szoros és kölcsönösen egymásra utalt kapcsolatokra, meg kell vizsgálnunk a nacionalistáknak az Osztrák–Magyar Monarchia háborús erőfeszítéseivel fűződő viszonyát is. Néhány nacionalista – például Tomáš Masaryk – úgy kalkulált, hogy a központi hatalmak elvesztik a háborút, a vereség pedig új lehetőségeket teremt majd a nacionalista hatalmi politika számára. Az irredenták egy része is lehetőséget látott arra, hogy a velük szövetségre lépő szomszédos nemzetállamok az Osztrák–Magyar Monarchia területeit annektálhassák. Sokan közülük ezekbe az országokba is menekültek. Ezek az egyének azonban, még akkor is, ha más országokban ünnepelték is őket, kivételesek voltak. Hasonló alakokat más európai országokban is találhatunk, ilyen volt például Roger Casement, aki Németországgal tárgyalt, hogy fegyvereket vásároljon az írországi húsvéti felkeléshez. A nacionalisták és a birodalom közötti sajátos egymásra hatás Európán belül strukturálisan egyedülállóvá tette az Osztrák–Magyar Monarchiát. Ezt azonban nem úgy kell értenünk, hogy az I. világháború során a nacionalizmus az állam létét fenyegette volna. Ahogyan Claire Morelon és Richard Lein tanulmányai a közelmúltban rámutattak, számos cseh nacionalista például a háború éveiben a birodalom iránti hűség elmélyítésén fáradozott. Elsősorban azonban a csehek is, hasonlóan más nacionalista mozgalmak résztvevőihez, sokkal inkább saját régiójuk, városuk vagy saját katonáik és menekültjeik jólétének szorgalmazásával tették ezt.³¹

Sok nacionalista abban is reménykedett, hogy a győzelem lehetőséget fog teremteni a birodalomnak az ő elképzeléseik szerinti megreformálására. A háború alatt, ahogy azt az alábbiakban látni fogjuk, amikor magas beosztású hivatalnokok és katonai vezetők felelőtlen szövebeszédeket terjesztettek a csehek áruulásával kapcsolatban (ahogy tették a szerbekkel és olaszokkal kapcsolatban is), a cseh nemzeti közösség elszánt küzdelmet folytatott e híresztelések ellen, rámutatva arra, hogy sok esetben csak a német nacionalisták által kitalált rosszindulatú koholmányokról volt szó. A háború után azonban az áruulás mítoszai hasznosnak bizonyultak az új Csehszlovák Köztársaság legitimitásának megszilárdításához, és mind a cseh, mind a német nacionalisták, ha akaratlanul is, de igyekeztek ezek valós voltát igazolni.

³⁰ Annak különbségeit, hogy a budapesti politikusok és újságok hogyan értelmezték és jellemezték a(z) elsősorban etnikai) csoportokat, és hogy ez helyi szinten hogyan érvényesült, a következőket néhány fejezete nagyszerűen világítja meg: NEMES, 2016.

³¹ MORELON, 2015. különösen 70–73; 89–90; 95–104; LEIN, 2011.

Miért omlott össze?

Ahogy az elmúlt három évtized történetírása aláasta a régebbi nemzet- és állampontú narratívákat, ugyanezek a kutatások tették lehetővé azt is, hogy olyan fontos, háború alatti tényezőkre összpontosítsuk a figyelmünket, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a birodalom elveszítse legitimitását a helyi népesség körében. Persze nem arról van szó, hogy ezek a tényezők ne lettek volna eddig is szem előtt. Valójában ezek közül néhányat a nacionalisták fogalmaztak újra és értelmeztek át azzal, hogy saját politikai követeléseikkel kapcsolták össze. A mindennapi túlélést övező frusztrációk, szorongás és félelmek egyértelműen gyengítették az állam legitimitását a háború alatt, és egyre inkább előtérbe helyezték a regionális és a városi politikai szereplőket a kormány távol lévő minisztereivel szemben. E kérdésben szintén azokra a történészekre támaszkodom, akik az elmúlt időben meggyőzően érveltek amellett, hogy az osztrák kormány azzal, hogy a háború első két évtizedében egyértelműen lemondott a jogállamiság eszméjéről, valamint a katonaság azzal, hogy diktatórikus eszközökkel erőszakosan és indokolatlanul üldözte az egyes nyelvi csoportok tagjait, aláasta azt a hagyományos elképzelést, miszerint a birodalom egyenértékűen képviseli a határai között élő nyelvi csoportok érdekeit.³²

Hogy megérthessük, a birodalom 1918-ra miért veszítette el legitimitációját, meg kell vizsgálnunk a kapcsolatot a katonaság és a két alkotmányos birodalomfél között. Az 1867-es kiegyezés után a császár és király teljes hatalommal rendelkezett az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege felett. Mind az osztrák, mind a magyar parlamentnek joga volt ahhoz, hogy ellenőrizze és felülbírálja a hadsereg költségvetését, ez tehát azt jelentette, hogy a politikától való névleges függetlenségük ellenére az uralkodó és a hadsereg is rá volt kényszerítve arra, hogy a követeléseikről politikusokkal egyeztessenek. Azonban, hasonlóan a német helyzethez, amelyről Isabel Hull *Absolute Destruction* című munkájában értekezett, sem a törvényhozó, sem pedig a bírói hatalom nem tudta felelősségre vonni a hadsereget a tetteiért.³³ Valamint, az osztrák birodalomfélben elfogadott titkos törvény szerint, amellyel Bécsben létrehozták az ún. Hadi Felügyeleti Hivatalt (Kriegsüberwachungsamt), a katonaság rendkívüli törvényeket vezethetett be a háború éve alatt, amely ellentmondott a jogrendnek és a polgári szabadságjogoknak.³⁴ Még a polgári bürokráciának sem volt elég ereje szembeállni a hadsereggel, habár mint kiderült, helyi szinten a katonai funkcionáriusoknak szüksége volt a polgári bürokraták szakértelmére, ez pedig helyi szinten gyakran enyhíthette a radikálisabb katonai rendelkezések végrehajtását.

³² A katonaság és a katonai diktatúra gyakorlataihoz és kiterjedéséhez, illetve a kérdés hátteréhez lásd: SCHEER, 2010; MOLL, 2007; RACHAMIMOV, 2005; FÜHR, 1986; GUMZ, 2009; KRONENBITTER, 2003. Lásd még John Deak lényeglátó megjegyzéseit a hadseregről és az államapparátusról a háború időszakában: DEAK, 2015. A témáról szóló klasszikus munka, amely az utóbbi időben újra az érdeklődés középpontjába került a diktatúra kérdése kapcsán: REDLICH, 1925. Angol nyelvű kiadását lásd: REDLICH, 1929.

³³ HULL, 2006.

³⁴ SCHEER, 2010.

A katonai vezérkarnak számos elképzelése volt arra vonatkozóan, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának milyen utat kellene követnie; elképzelések, amelyek befolyásos arisztokrata körökben is visszhangra találtak. Néhányan úgy tartották, hogy a kiegyezést követő és a demokratizálódást elősegítő reformok tönkretették a Monarchiát, mivel önző nacionalista politikai pártok szeszélyeinek rendelték alá, amelyek nem viselték szívükön a birodalom sorsát. A katonai vezetők a politikában nem az esetleges véleménykülönbségek rendezésének vagy megtárgyalásának lehetőségét látták. Sokkal inkább a gyengeség jeleként értékelték. Főként pedig abban hittek, hogy az állam szövétét a politikai nacionalizmus hasította fel. A birodalmat vissza akarták juttatni egy olyan – valójában sohasem létezett – politika előtti korszakba, amelyben a népesség még teljes mértékben kimaradt a politikából. Ebben az indíttatásban annak az osztrák–magyar elitnek az utolsó, levegőért kapkodó megmozdulását láthatjuk, amelyik valójában ellene volt a társadalmi változásnak. A saját státuszuk megerősítésének zálogát abban látták, ha visszaforgatják az idő kerekét, és visszatérnek az 1848 előtti időszakra, amely azonban olyan formában sohasem létezett, ahogyan arra ők emlékeztek.³⁵

Magyarországon azonban nem volt hatása ezeknek az ambiciózus álmoknak, hiszen ott a titkos törvények, amelyek a hadseregnek különleges hatalmat biztosítottak volna a civil lakosság felett, nem voltak érvényben. Magyarországon, tekintettel az állam nemzeti jellegére, a parlamentnek kellett volna ezeket a törvényeket elfogadnia. A magyar politikusok, akik mindig is féltékenyen védelmezték előjogaikat az osztrákokkal szemben – még az Osztrák–Magyar Monarchia közös intézményeiben is, ahol a magyaroknak jelentős befolyása volt –, visszautasították a hadsereg arra vonatkozó kérését, hogy Magyarországon is léptessenek érvénybe hasonló intézkedéseket. Az 1904 és 1907 közötti időszakban Magyarország egy olyan súlyos politikai válságot élt át, amely a saját hadsereg igénye körül rajzolódtott ki, ezért a politikusok még érzékenyebbek voltak a hadsereg teljhatalmát illetően. Ennek eredményeképpen a Hadi Felügyeleti Hivatal még a kitartó próbálkozások ellenére sem tudta kiterjeszteni az ellenőrzését Magyarországra. Ehelyett a magyarok egy saját intézményt állítottak fel. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a magyarországi intézmény működése jelentősen különbözött volna a bécsi hivatalétól. Az azonban lényeges különbség maradt, hogy a magyar civil politikusok jelentős mértékű befolyást tudtak a hatáskörükben gyakorolni.³⁶

Már a háború kitörése előtt, 1914 nyarán károkat okozott az állam és a társadalom viszonyát illetően az a fajta mély tiszteletlenség, amit a hadi vezetés Ausztriában és Magyarországon is a jogrend és a polgári jogok irányában tanúsított, megnehezítve ezáltal az emberek meggyőzését a háborús áldozatvállalás szükségességéről. Mindenekelőtt, amellet, hogy felfüggesztették a polgári jogokat és hadi bíróságra küldték az állampolgárokat, a hadsereg nem minden nyelvi csoport irányában tanúsított egyforma megvetést. A vezetők aktívan üldözték a szláv nyelveket beszélőket, azt feltételezték ugyanis, hogy ők hajlamosabbak lehetnek elárulni a birodalmat.

³⁵ Nemcsak a vezérkar, de – nem meglepő módon – az arisztokrácia több tagja is osztozott a peszszimista megközelítésben a birodalom jövőjével kapcsolatban egy elkövetkezendő demokratikus korszakban. Lásd: WANK, 1988.

³⁶ SCHEER, 2010. 145–167; GALÁNTAL, 1989. 72–79.

A hadi vezetés a háború kezdetétől fogva minden bizonyíték hiányában és a jogi normák felfüggesztésével üldözte mindazokat, akiket az állam ellenségeinek vélt. A háború korai szakaszában ez az ún. szerb szimpatizánsokra (és gyakran másokra is, akik délszláv nyelveken beszéltek), illetve az ukrán anyanyelvűekre terjedt ki. Később már ide tartoztak a cseh és az olasz nyelvet beszélők is.

A törvények és joggyakorlatok hirtelen változásai, a korlátozások, az elnyomás és a cenzúra önkényes alkalmazása nem mozdították elő sem a szolgálatkészséget, sem a stabilitást. Éppen ellenkezőleg, rendkívüli zavarodottsághoz és szorongáshoz vezettek az osztrák társadalomban. Ez a zűrzavar azonban gyakran a polgári lakosság feletti ellenőrzés teljes elvesztését eredményezte. Ahogy arra Maureen Healy rámutatott, az erős kormányzati cenzúra önmagában is felelős volt azért, hogy ellenőrizhetetlenül terjedhetett számtalan pletyka és népszerűvé vált a szomszédok közti feljelentgetés. A hadsereg korlátozásai szinte rögtön, a háború kitörését követő első hetekben a társadalom katonai és polgári irányításának teljes összeomlásához vezettek. 1914. július 22-én a belügyminisztérium, a hadsereg utasításait követve, elrendelte a helyi tisztviselők számára a szerbbarát és a hadseregelenes véleményt megfogalmazókkal szembeni éberséget. Az elképzelések szerint ez abban segítette volna a hatóságokat, hogy felvegyék a harcot a szerb és orosz kémekkel, és hogy megtörjék a lappangó szocialista ellenzékét. Ám míg a hatóságok gyorsan elfeledkeztek a szocialistákról, addig például Stájerország déli részén a szerbellenes hangulat a tetőfokára hágott. Martin Moll lesújtó részletességgel dokumentálta, hogy a szlovén és német anyanyelvű lakossággal rendelkező régióban a katonaság által gerjesztett gyanakvás hogyan járult hozzá besúgások és válogatás nélküli letartóztatások tömegéhez. Az árulókkal szembeni kegyetlenkedésnek és megbélyegzésnek sokszor nem volt más alapja, mint a szomszédok általi névtelen bejelentések vagy a csendőrség agresszív taktikái, Stájerországban azonban mégis több mint ezer férfit és nőt börtönöztek be hetekre (a többségüket nem tartották fogva egy hónapnál tovább). Ez a besúgási hullám és a rendőrségi eljárások jelentős mértékben rontották az állam reputációját, ahogy azt később a parlamenti vizsgálatok is visszaigazolták.³⁷

Egészen eddig a pontig a nacionalista büszkeség jelentette a birodalmi patriotizmus alapját. A fent említett boszorkányüldözések áldozatai javarészt hazaszerető állampolgárok voltak. Sokan azonban a bebörtönzés miatt elvesztették állásukat. A polgári hatóságok azonban mégsem tudták megakadályozni, hogy ez a helyzet megismétlődjön Triesztben és a tengermentéken, miután Olaszország hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának 1915-ben. Ekkor a belügyminisztérium utasította a hatóságokat, hogy *„ne csináljanak semmit, ami nyugtalanságot kelthet a lakosság körében”* vagy *„felzaklathatja a lojális elemeket”*. Ez azonban aligha tartotta vissza a katonaságot, különösen a megszállási zónákban, ahol a polgári hatóságoknak nem volt tekintélye. A helyzet Magyarországon sem volt jobb. Itt a háború kitörését követően a polgári lakosság egy része a szerb és rutén anyanyelvű közösségek ellen támadt, gyakran a hatóságok támogatásával. Tisza István miniszterelnök felszólította a megyei hadnagyokat, hogy demonstráljanak erőt a nem magyar

³⁷ A vizsgálóbizottságokról és jelentéseikről (az 1917-es amnesztia kihirdetése után): MOLL, 2007. 472–499.

lakossággal szemben; ezt követően a csendőrök azonnal letartóztatták a szerb és horvát közösségek vezetőit és a parlamenti küldöttjeiket is. Bár Magyarországon a parlament felügyelte a polgári intézményeket a háború alatt, az alkalmazott gyakorlatok kíméletlenségén ez mit sem változtatott.

Két további szempontot kell még figyelembe vennünk e diktatúra romboló hatásának megértéséhez, amelyekben csak Ferenc József 1916 novemberében bekövetkezett halála hozott változást. Elsőként azt érdemes felidézni, hogy annak érdekében, hogy az 1914–1915-ben elszenvedett kudarcokról el tudják terelni a figyelmet (vagy hogy meg tudják magyarázni azokat), a katonai vezetés felerősítette az egyes nyelvi csoportok által állítólagosan elkövetett árulások ellen szóló hisztérikus retorikáját. Az Osztrák–Magyar Monarchia vereségeiért egyre inkább a hűtlen csapatok felforgató tevékenységét okolták, amiket általában szerb, rutén és cseh anyanyelvű katonák alkottak. Ezt egyrészt a sajtónak szivárogtatott pletykák segítségével, másrészt az árulás kérdésének nyílt emlegetésével tematizálták. Így táplálták más csoportok szimpatizáns nacionalistáinak retorikáját, akik túlságosan is készek voltak azokban hinni. A cseh csapatok állítólagos megfutamodásával kapcsolatos mítoszok valójában csak mítoszok voltak, és ahogyan arra fentebb már utaltam, a cseh nacionalisták kitartoán cáfolták ezeket, a német nacionalistákat vádolva a terjesztésükkel. Mindezt egészen addig tartották fenn, amíg a csehek felforgató viselkedésének mitológiája nem vált Csehszlovákia alapítástörténetének igen hasznos elemévé. Sok német nacionalista lelkesen táplálta ezeket a szóbeszédet az áruló cseh csapatokról; a későbbiekben ezek a kétes eredetű történetek azon kevés pont egyikévé váltak, amelyekben a háború után a cseh és a német nacionalisták egyet tudtak érteni.³⁸ Ennél is fontosabb azonban az, hogy amíg 1914 óta sok történész állította azt, hogy a háború alatt a népei elárulták az Osztrák–Magyar Monarchiát, addig ennek éppen az ellenkezője volt igaz. Ahogy Laurence Cole lényeglátóan érvelt a veteránok szervezeteiről szóló nemrégiben megjelent kötetében, „sokkal inkább a vezető elit volt az, amely elvesztette hitét a népeiben, semmint fordítva”.³⁹ Másodsorban azt érdemes megjegyeznünk, hogy amikor az új uralkodó, I./IV. Károly megpróbálta helyreállítani a jogállam bizonyos elemeit, újrainyitni az osztrák parlamentet és kegyelmet adni a bebörtönzött civileknek, már nem élvezhette népei remélt támogatását. Sőt, csak új fórumokat teremtett a tiltakozásnak és a panasznyilvánításnak, valamint a kompenzáció és az azonnali reformok iránti egyre hevesebb követeléseknek.

Maureen Healy példaértékű, a háborús Bécsről szóló tanulmányában összegezte mindazokat a tényezőket (az élelmiszerhez, üzemanyaghoz és oktatáshoz való hozzáférés nehézségei, valamint a menekültek jelenléte), amelyek gyorsan erodáltak a birodalomba vetett hitet. Egyúttal azonban ugyanennek a történetnek egy másik, nem kevésbé jelentős oldalát is megmutatta. A városi lakosság a hazai fronton hozott áldozataiert cserébe egyre inkább igényt tartott különböző ellenszolgáltatásokra. Sokan egyenesen úgy állították be ezeket az erőfeszítéseket – legalábbis retorikailag – mintha a frontokon szolgáló katonák áldozataival egyenlő értékűek

³⁸ A cseh nacionalisták elpártolásának cáfolatát lásd: LEIN, 2011. Az árulás más mítoszairól és a cseh nacionalisták által adott válaszokról lásd: MORELON, 2015. 58–63; 161–163.

³⁹ COLE, 2014. 322.

lettek volna. Ám ahogyan más hadban álló országokban, úgy a kormányzat itt is csak ritkán tudott lépést tartani a lakosság jogos igényeivel. Sőt, még a legjobb szándékú polgári hivatalnokok is rendre néhány lépéssel a városi lakosság mögött jártak minden egyes újonnan felmerülő krízis kezelését illetően.

Hogyan omlott össze?

1918. október 16-án, a háború elvesztését követően, I/IV. Károly egy nyilatkozatot adott ki Ausztria szövetségi állammá válásáról, amelyben a következőket fogalmazta meg: „népeinek kívánságát figyelembe véve Ausztriának szövetségi állammá kell válnia, amelyben minden néptörzs [Volksstamm] saját külön állami közösséget fog alkotni letelepedési területén”. Az uralkodó igyekezett hangsúlyozni, hogy ez az újjászervezett állam mindazonáltal „a közös érdekek hatékony védelmét hivatott szolgálni mindenhol, ahol a közösség az egyes államoknak életszükséglete. [...] a szövetség megkapja a felhatalmazást a nagy feladathoz, hogy igazságosan és jogszerűen orvosolja a háború következményeit.” Károly kinyilatkoztatása, utolsó kísérletként a birodalomhoz való tartozás előnyeit hangsúlyozandó, František Palacký szavait visszhangozta, amelyekkel nagyjából 70 évvel korábban a frankfurti parlamentbe való meghívására válaszolt, megfogalmazva azt, hogy Közép-Európa kis népei csak akkor maradhatnak életben „ha egy szoros és erős kötelék fűzi őket egybe”.⁴⁰

A történészek többsége azonban úgy vélekedik, hogy mire Károly kiadta a nyilatkozatot, már túl késő volt. A nyilatkozat ezért csupán történelmi érdekesség maradt. Ám mindezzel egyidőben a birodalom nagyobb városaiban mégis elindult valamiféle föderalizálódás, ami mindenekelőtt a szükségszerűségből fakadt. Hogy meg tudják teremteni a túlélés feltételeit, a helyieknek át kellett venniük az irányítást a megmaradt élelmiszer- és üzemanyagkészletek, valamint a közlekedés felett. Ehhez olyan föderációt kellett kialakítani, amely minden formális, közös birodalmi érdeket figyelmen kívül hagyott. Több mint fél évszázadon keresztül az osztrák politikusok, újságírók, imperialisták és nacionalisták azoknak a kapcsolatoknak az előmozdításán fáradoztak, amelyeket az uralkodó is hangsúlyozott a nyilatkozatában. 1918 októberére azonban ezek a kapcsolatok átmenetileg, ám drámai módon megszakadtak. A túlélés érdekében minden régióknak egyedül kellett szembenéznie a felmerülő problémákkal.

Károly úgy képzelte el a föderalizálódást, mint nemzeti egységek szövetségét. Később a történészek is úgy vélekedtek, hogy a birodalom összeomlása a császári Ausztriát nemzeti egységekre osztotta. Valójában azonban egy egészen másfajta összeomlás indult meg. A központi hatalom felbomlásával tartományi és regionális egységek jöttek létre, még akkor is, ha ezekre gyakran nemzeti egységekként tekintünk. Néhány esetben a régió és az ott élő nemzeti közösségek fedték egymást, amely lehetővé tette a győztes utódállamok politikusai és történészei számára, hogy mindezt az új nemzetállamaik hősies alapító mozzanataként láttassák.

⁴⁰ A nyilatkozat szövegét lásd: *Neue Freie Press*, 18 October 1918, 1. A Palacký-szöveget lásd: PALACKÝ, 2007. 326–327.

Nem volt azonban semmi mitikus abban, hogy a túlélés ösztöne arra készítette az embereket, hogy feladják a birodalomról szóló gondolataikat.

Nézzük meg például egy olyan szövetségi egységét, a stájer koronatartományt, ahol a régió nem alkotott nemzeti egységet. A tartomány fővárosában, Grazban, 1918-ban befolyásos polgárok egy csoportja úgy döntött, hogy megszakítja a kapcsolatot a birodalommal. Az üzleti élet és a munkásság képviselői – akik már a háború időszakában is befolyásolták a rendszer működését – hetekig tartó titkos tárgyalásokat folytattak a tartomány államapparátusának a központi kormányzatról való leválasztásáról. Ez a korporatista bizottság azt tervezte, hogy a stájer ipari termékeket közvetlenül cserélné el a szomszédos tartományok gabonájára, zsírára és húsarújára. Az önjelölt Stájer Közjóléti Bizottság úgy tartotta, hogy csakis a puccs lehet a régió túlélésének záloga. A terveiket az uralkodó föderalizációt szorgalmazó nyilatkozatának kiadása után néhány nappal a következő mottóval tették közzé: *„Nem akarunk meghalni!”* A nyilvánosság ezt láthatóan némi megkönnyebbüléssel fogadta. Egy grazi újság kijelentette, hogy *„mivel nincs központi irányítás Bécsben, mi itt, vidéken, nem várhatunk tovább. Le kell mondanunk olyan hatalmak támogatásáról, amelyek nem képesek megvédeni minket az éhezéstől.”*⁴¹ Ahogyan ez a radikális példa is jól mutatja, a legnagyobb problémát az államnak a mindennapokban tapasztalt, egyre fokozódó hiánya jelentette.

Ha közelebbről is megvizsgáljuk azt, hogy mi történt 1918-ban, nyilvánvalóvá válik, hogy a tartományok és a központ között folyamatosak voltak a krízistanácskozások, ahogy az is, hogy a két fél nem mindig volt ellenséges egymással. A stájer esetben például, amikor a grazi bizottság átvette a kormányzat feladatait a helytartóságtól, táviratban értesítették a bécsi birodalmi kormányzatot és a grazi helytartót a szándékaikról. A birodalmi kormányzat egyetértett a stájerrek döntésével, és még arról is tájékoztatta a helytartót, hogy az ellátás és a birodalmon belüli kereskedelem kérdéseiben a Közjóléti Bizottságra ruház minden hatalmat.⁴² Azért tartom fontosnak ezt megemlíteni, mert bár ezt a döntést a kétségbeesés motiválta, mégis úgy vélem, hogy a Habsburg kormányzat rugalmasságának jeleként kell értelmeznünk. A birodalom éppen azért tudott fennmaradni addig, ameddig, mert az ilyen szükség diktálta helyzetekben a Habsburgok képesek voltak az improvizációra és az innovációra, miközben persze retorikai szinten azt állították, hogy a *Pragmatica Sanctio* óta semmi sem változott.

Folytonosság

Mindaz, ami az 1918 körüli években történt, sokkal inkább a birodalmi kontextusban, gyakorlatokban és tradíciókban gyökerezik, mint amennyire azt hajlandóak vagyunk elismerni. Ahogyan a fenti Masaryk-idézet esetében is láttuk, a birodalom felbomlása után a nacionalisták új államaikat oly módokon igyekeztek legitimálni, amelyekkel megtagadták a birodalom örökségét, miközben szép csendben új birodalmakat hoztak létre a Habsburg Birodalom helyén. A korabeli nacionalista

⁴¹ MOLL, 2014. 159.

⁴² MOLL, 2014. 160–162.

gondolkodás az 1918 utáni időszakot a radikális eredet és az újrakezdés jegyében értelmezte. Számtalan példát találhatunk azonban a birodalom és az utódállamok közti folytonosságra, a törvénykönyvektől az államapparátus struktúráin át az oktatási intézményekig, az adózási rendszerig és a kultúrpolitikáig.⁴³ Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Csehországtól Horvátorszáig a közvélemény is alátámasztja ezt a folytonosságra vonatkozó elképzelést. Amikor a szerb csapatok elfoglalták Horvátország jelentős részét, akkor a parasztok arról panaszkodtak, hogy a szerb megszállás a háború alatt hatalmaskodó birodalmi hatóságok módszereire emlékezteti őket. Prágában egészen az 1920-as évek elejéig a háborús menekültek – különösen a zsidók – jelenlétére, a jegyrendszerre és a hosszú sorokra panaszkodtak. „Ez az, amiért évekig harcoltunk?” – hangzott el gyakran a kérdés az utcákon. Még a csehszlovák állam kritikusai, a német nacionalisták is az „osztrákság” megnyilvánulásainak tekintették a folyamatos élelmiszer- és lakáshiányt, valamint az általános törvénytelenkedést. Úgy tűnik, kevés dolog változott.⁴⁴

Úgy gondolom, hogy az eddig említett érvek józan ésszel elfogadhatóak, megemlítenék azonban még egy dolgot, ami talán provokációnak is tűnhet. Ha felidézük, hogy milyen fogalmakat használunk a korszak, sőt mi több, a teljes két háború közötti időszak jellemzésére, nem lenne-e logikus, ha felhagynánk a „nemzetállam” kifejezés használatával, legalábbis elemzési kategóriaként? A nemzetállam az 1920-as években egy széles körben használt fogalom volt. Egy olyan gyakran használt kifejezés, amely mindenféle állam létének igazolására volt hivatott – de használata valóban segítheti a történeti elemzést? Mindegyik önjelölt nemzetállam – a trianoni Magyarország kivételével – soknemzetiségű állam (*Vielvölkerstaat*) volt, olyan állam, amelynek területén többféle népesség vagy nemzet él, néhány esetben egész szélsőséges mértékben.⁴⁵ Még a kis Ausztriában is megragadták a nacionalisták és a tradicionális imperialisták képzeletét az olyan jelenségek, mint a karintiai szlovén nyelvű kisebbség, vagy az újonnan megszerzett Burgenland magyar és horvát anyanyelvű lakói.⁴⁶ Noha Magyarország az etnikailag homogén társadalom egy jó példája lehet, a két világháború közötti politikusok, aktivisták és újságírók komoly energiákat fordítottak a birodalmuk visszaszerzésére. Lengyelországban és Romániában a népesség több mint egyharmada nem beszélte a nemzeti nyelvet és nem gyakorolta az államvallást (amely Lengyelországban a katolicizmus, Romániában az ortodox kereszténység volt). Arról volt szó, hogy Lengyelországban a sok népet magába foglaló jóléti állam birodalmias víziója ellentétben állt a kisebb lengyel katolikus nemzetállam képével. Csehszlovákiában, ahogyan a birodalmi Ausztriában is, egyetlen nyelvi csoport sem érte el a népesség 50%-át, csak úgy, hogy a cseh és szlovák nyelvű lakosokat egybe számolták, a szlovák nacionalisták azonban ezt a gyakorlatot az állam megalapításától fogva élesen bírálták. Olaszország fennhatósága alá több ezer horvát, szlovén és német anyanyelvű tartozott. Jugoszlávia három egymással rokon szláv nemzet (szerb, horvát, szlovén)

⁴³ Robert Gerwarth szintén kis birodalmakként írt a háború utáni államokról. Vö. GERWARTH, 2016. 14. Lásd még: ARENDT, 1915. 260; 269–270; SMITH, 2014.

⁴⁴ Ezekhez a példákhoz lásd: MORELON, 2015. 214–217.

⁴⁵ HASLINGER–PUTTKAMMER (Hg.), 2007.

⁴⁶ A birodalmi és nacionalista ambíciók példáihoz az első osztrák köztársaságban lásd: JUDSON, 2014; JUDSON, 2011.

uniójának nevezte magát, úgy, hogy határain belül macedónok és albánok is éltek, nem is beszélve a német és magyar anyanyelvű népességről.

Ahogy az államapparátus struktúrái, úgy a kormányzati gyakorlatok is – klasszikus értelemben véve – birodalmiak voltak. Jugoszláviát, Romániát és Olaszországot is központilag irányították Belgrádból, Bukarestből és Rómából, ebből következően a földrajzi szempontból periférikus régiók helyi igényeire vagy különbségeire kisebb hangsúlyt fektettek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az új vezetők számos korábbi irredenta nacionalistát, akik a háború előtt és alatt az új államok létrehozásáért küzdöttek, szélsőséges gyanúval, túlzott „oszt-rákságuk” vagy „magyarságuk” miatt pedig nagyfokú bizalmatlansággal kezeltek. Romániában az erdélyi román nacionalisták hamar megtanulták, hogy azt az autonómiát és önrendelkezést, amelyre Magyarország részeként törekedtek, az új bukaresti vezetés nem fogja számukra biztosítani. A korábban Ausztriához tartozó trentói olasz nacionalistákat és irredentákat pedig a délről érkező hivatalnokok szorították ki az államigazgatásból.⁴⁷

Felmerül továbbá a területi igények kérdése is. Magyarország aktívan kereste annak módját, hogy visszaszerezze a korábbi, román, szerb és szlovák anyanyelvűek által is lakott területeit. Mások – néha Ausztriát is ide sorolják – olyan területeket követeltek, amelyek lakói nem feltétlenül tartoztak etnikai vagy nyelvi szempontból a saját nemzetükhöz. Ezt gyakran biztonsági szempontokkal indokolták, ahogyan ez a Habsburg Birodalom vagy a Romanovok Oroszországa esetében is történhetett. Csehszlovákiának például el kellett foglalnia az Ukrajna részét képező Kárpátalját azért, hogy határos lehessen a szövetséges Romániával. Az a szempont aligha számított, hogy a területet ukrán, magyar és jiddis anyanyelvű népesség lakta. Az új csehszlovák állam ezt a korábban Magyarországhoz tartozó területet a saját birodalmi civilizatorikus projektjének célkeresztjébe állította, amely nyomán az elmaradott régió Prága paternalista és birodalmi irányítása alatt fejlődő protektorátussá vált, ám, ahogyan arra Rudolf Kučera rámutatott, egyben a „gyarmati” erőszak egy távoli helyszínévé is.⁴⁸ Mindez pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az új birodalmak, soknemzetiségű lakosságuk kezelésére, előszeretettel használták a Habsburg Birodalomban kifejlesztett különböző civilizációk és kulturális szintek terminológiáját. Csakhogy a nemzeti identitást már sokkal inkább az állam írta elő, semmint az egyéni döntések határozták meg. A népszámlálások és az alsófokú oktatás immáron a statisztikai asszimiláció olyan eszközeivé váltak, amelyekről a régi birodalomban csak álmodozni mertek. A román kormány például azt bizonygatta, hogy a bukovinai ukránok valójában románok, akiket az osztrák politika tett ukránná, ebből kifolyólag nincs is szükségük anyanyelvű oktatásra. Az erdélyi székelyeket magyarosított románoknak gondolták, akiknek szintén szükségük saját iskolákra. Jugoszláviában a német anyanyelvű, de szláv vezetőknévvel rendelkező családoktól elvették a kisebbségi nyelven való oktatás jogát, hiszen nyilvánvalónak tekintették, hogy csak a közelmúltban németesedtek el. Csehszlovákiában pedig, amely kétségtelenül a legliberalisabb volt az utódállamok közül, a népszámlálás

⁴⁷ Ezekről a dinamikákról Olaszországban lásd: PERGHER, 2012. különösen 104–113. Az erdélyi románokkal kapcsolatos bánásmódról lásd: LIVEZEANU, 1995. 155–166.

⁴⁸ KUČERA, 2016. különösen: 846–850; 854.

során az etnikai hovatartozásra vonatkozó hamisnak vélt válaszok börtönnel vagy szigorú pénzbüntetéssel sújtandó kihágásnak számítottak.⁴⁹

A Habsburg Birodalom valamikor 1918 késő októberében omlott össze. Az a „szükségszerű közösség”, amelyről az uralkodó beszélt a nyilatkozatában, ekkorra már semmivé lett, előbb csak papíron, majd később a párizsi békekonferencián kialakított új határoknak köszönhetően a valóságban is. A korabeli politikusok és történészek hamar hozzáálltak, hogy kitöröljék a közös intézményeket, gyakorlatokat és egyéb folytonosságokat a köztudatból és az emberek mentális térképéről. Vámhatárokat hoztak létre és ledöntötték a Habsburg emlékműveket. Nyilvánvalóvá vált azonban, hogy maga a birodalom csak nehezen szűnt meg létezni a Habsburgok Közép-Európájában. Azok a „szükségszerű közösségek”, amelyekre I./IV. Károly utalt, rendkívül nehezen adták meg magukat. Mindenekelőtt azért, mert a hagyományos kötődések, a közös tapasztalatok és világszemlélet 1918 után is fontos orientációs pontot jelentettek a közép-európai társadalmak számára. Mondhatjuk persze azt, hogy a mentális térképeken és a közvéleményben a közösségek emlékei időnként olyan szellemekként kísértének tovább, amelyeket nehéz kitörölni a személyes vagy családi történetekből, még akkor is, ha a történészek és a politikusok rég el is utasítják őket. Az ilyen emlékek közül azonban több fontos táptalajul szolgált a közösségi azonosulás új formái számára, mint például a bukovinai közösség befogadó multikulturalizmus-eszméje. Ez az eszme azonban egy olyan tradíción alapul, amelyhez a mai bukovinaiaknak szinte semmi köze nincsen, a régió száz évvel korábbi multietnikus történetének viszont nagyon is. A legmagasabb kormányzati körökben az 1920-as és az 1930-as években is meghatározta a politikai irányvonalat a birodalmi gondolkodás. Mi haszna van tehát annak, ha továbbra is nemzetállamként gondolunk ezekre az országokra, ha elbuktak azóta, ha nem? Többségük birodalomként működött, még akkor is, ha földrajzi kiterjedésük sokkal kisebb volt, mint azé a birodalomé, amelynek a helyébe léptek. Azt javaslom tehát, hogy ha jobban meg akarjuk érteni ezeket az államokat, politikájukat és a két háború közötti és a II. világháború alatti időszak jelentőségét, akkor kezeljük őket végre birodalmakként.

A szöveget fordította: Kovács Janka

Felhasznált irodalom és rövidítések

ARENDT

1951 ARENDT, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, NY, Harcourt, Brace and Co., 1951.

BENDIX

2003 BENDIX, Regina: *Ethnology, Cultural Reification, and the Dynamics of Difference in the Kronprinzenwerk*. In: *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in*

⁴⁹ ZAHRA, 2008. 118–141; LIVEZEANU, 1995; VOVKO, 1988.

Habsburg Central Europe. Ed.: WINGFIELD, Nancy M. New York, NY, Berghahn Books, 2003. 149–166.

BOYER

- 1981 BOYER, John: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: The Origins of the Christian Social Movement*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 1981.
- 2003 BOYER, John W.: Silent War and Bitter Peace: The Austrian Revolution of 1918. *Austrian History Yearbook*, 34. (2003) 1–56.

BRIX

- 1982 BRIX, Emil: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation: Die Sprachenstatistik in den zisleithanien Volkszählungen 1880 bis 1910*. Wien, Böhlau, 1982.

BURGER

- 1995 BURGER, Hannelore: *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. (*Studien zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Monarchie*, 26.)

COHEN

- 1981 COHEN, Gary B.: *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861–1914*. Princeton, NJ, Purdue University Press, 1981.
- 2007 COHEN, Gary B.: Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914. *Central European History*, 30. (2007) 2. sz. 241–278.

COLE

- 2014 COLE, Laurence: *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria*. Oxford, Oxford University Press, 2014.

CORNWALL

- 2016 CORNWALL, Mark: Das Ringen um die Moral des Hinterlandes. In: *Die Geschichte der Habsburgermonarchie. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Hg.: RUMPLER, Helmut – SCHMIDT-KOWARZIK, Anatol. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016. 393–435.

CZOERNIG

- 1857 CZOERNIG, Karl Freiherr von: *Ethnographie der österreichischen Monarchie mit einer ethnographischen Karte in vier Blättern, Vol. 1*. Wien, Kaiserl.-Königl. Hof- u. Staatsdr., 1857.

DEAK

- 2014 DEAK, John: The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War. *Journal of Modern History*, 86. (2014) 336–380.
- 2015 DEAK, John: *Forging the Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford, CA, Stanford University Press, 2015.

DEÁK

1990 DEÁK, István: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*. New York, NY, Oxford University Press, 1990.

EVANS

2006 EVANS, R. J. W.: *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Essays on Central Europe c. 1683–1867*. Oxford, Oxford University Press, 2006.

FÜHR

1968 FÜHR, Christoph: *Das k.u.k. Oberarmee Kommando und die Innenpolitik in Österreich, 1914–1917*. Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1968. (*Studien zur Geschichte der Habsburgermonarchie*, 7.)

GALÁNTAI

1989 GALÁNTAI József: *Hungary in the First World War*. Transl.: GRUSZ Éva – POKOLY Judit. Rev.: GOODMAN, Mark. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 72–79.

GAMMERL

2010 GAMMERL, Benno: *Untertanen, Staatsbürger und Andere. Der Umgang mit ethnischer Heterogenität im britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867–1918*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2010.

GERWARTH

2016 GERWARTH, Robert: *The Vanquished: Why the First World War Failed to End*. New York, NY, Allen Lane, 2016.

GUMZ

2009 GUMZ, Jonathan: *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. New York, NY, Cambridge University Press, 2009. (*Cambridge Military Histories*)

HAJDARPASIC

2015 HAJDARPASIC, Edin: *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2015.

HAMMER-PURGSTALL

1852 HAMMER-PURGSTALL, Joseph Baron von: Vortrag über die Vielsprachigkeit. In: *Die feierliche Sitzung des kaiserlichen Akademie der Wissenschaften am 29. Mai 1852*. Wien, Aus der Hof und Staatsdruckerey, 1852. 87–100.

HÄMMERLE

2004 HÄMMERLE, Christa: Die k. (u.) k. Armee als 'Schule des Volkes'? Zur Geschichte der allgemeinen Wehrpflicht in der multinationalen Habsburgermonarchie (1866 bis 1914/18). In: *Der Bürger als Soldat. Die Militarisierung europäischer Gesellschaften im langen 19. Jahrhundert. Ein internationaler Vergleich*. Hg.: JANSEN, Christian. Essen, Heinrich-Böll-Stiftung, 2004. 175–213.

HASLINGER

- 2010 HASLINGER, Peter: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs, 1880–1938*. München, Oldenbourg, 2010.

HASLINGER-PUTTKAMMER (HG.)

- 2007 HASLINGER, Peter – PUTTKAMMER, Joachim von (Hg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa, 1918–1914*. München, Oldenbourg, 2007.

HEALY

- 2002 HEALY, Maureen: Becoming Austrian: Women, the State, and Citizenship in World War I. *Central European History*, 35. (2002) 1–35.
- 2004 HEALY, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

HEINDL

- 1991 HEINDL, Waltraud: *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich, 1780–1848*. Wien, Böhlau, 1991.

HEISS-KLIMÓ-KOLÁŘ- KOVÁČ

- 2008 HEISS, Gernot – KLIMÓ, Árpád von – KOLÁŘ, Pavel – KOVÁČ, Dušan: Habsburg's Difficult Legacy: Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar, and Slovak National Historical Master Narratives. In: *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Eds.: BERGER, Stefan – LORENZ, Chris. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2008. 367–403.

HORNE (ED.)

- 1920 HORNE, Charles F. (ed.): *The Great Events of the Great War, Vol. 1*. New York, NY, National Alumni Ltd., 1920.

HÖSLER

- 2006 HÖSLER, Joachim: *Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution 1768–1848*. München, Walter de Gruyter, 2006.

HULL

- 2006 HULL, Isabel: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2006.

JOHLER

- 2002 JOHLER, Reinhard: 'Ethnisierte Materialien' – 'materialisierte Ethnien'. In: *Das entfernte Dorf. Moderne Kunst und ethnischer Artefakt*. Hg.: MORAVÁNSZKY, Ákos. Wien, Böhlau, 2002. 61–94.
- 2015 JOHLER, Reinhard: The Invention of the Multicultural Museum in the Late Nineteenth Century: Ethnography and the Presentation of Cultural Diversity in Central Europe. *Austrian History Yearbook*, 46. (2015) 51–67.

JUDSON

- 2006 JUDSON, Pieter M.: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2006.
- 2011 JUDSON, Pieter M.: 'Das ist Zukunftsstaat': Political Travel and German Nationalism in Austria 1900–1933. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 22. (2011) 112–134.
- 2014 JUDSON, Pieter M.: Reisebeschreibungen in der 'Südmark' und die Idee der deutschen Diaspora nach 1918. In: *Zwischen Exotik und Vertrautem. Zum Tourismus in der Habsburgermonarchie und ihren Nachfolgestaaten*. Hg.: STACHEL, Peter – THOMSEN, Martina. Bielefeld, transcript Verlag, 2014. 59–76.
- 2016a JUDSON, Pieter M.: Nationalism and Indifference. In: *Habsburg Neu Denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa. 30 kulturwissenschaftliche Stichworte*. Hg.: FEICHTINGER, Johannes – UHL, Heidemarie. Wien, Böhlau, 2016. 148–155.
- 2016b JUDSON, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA, Belknap Press, 2016.

KING

- 2001 KING, Jeremy: The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond. In: *The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Eds.: WINGFIELD, Nancy – BUCUR, Maria. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 2001. 112–152.
- 2002 KING, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton, CA, Princeton University Press, 2002.

KOLÁŘ

- 2006 KOLÁŘ, Pavel: Die nationalgeschichtlichen 'master narratives' in der tschechischen Geschichtsschreibung der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts: Entstehungskontexte, Kontinuität und Wandel. In: *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen, Institutionen, Diskurse*. Hg.: BRENNER, Christiane – FRANZEN, K. Erik. München, Oldenbourg, 2006. 209–241.

KOLÁŘ–KOPEČEK

- 2007 KOLÁŘ, Pavel – KOPEČEK, Michal: A Difficult Quest for New Paradigms: Czech Historiography after 1989. In: *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Eds.: ANTOHI, Sorin – TRENCSENYI, Balázs – APOR, Péter. Budapest, CEU Press, 2007. 173–248.

KOMLOSY

- 2015 KOMLOSY, Andrea: Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy. In: *Nationalizing Empires*. Eds.: BERGER, Stefan – MILLER, Alexei. Budapest–New York, NY, CEU Press, 2015. 369–427.

KLEČACKÝ

- 2015 KLEČACKÝ, Martin: *Český ministr krajan v předlitavské vládě*. Doktori disszertáció, Prága, Károlyi Egyetem, 2016.

KLEČACKÝ (ED.)

- 2016 KLEČACKÝ, Martin (ed.): *Český „konzul“ ve Vídni. Politická korespondence c.k. ministra krajana Antonína Rezka s mladočeským předákem Bedřichem Pacákem*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2015.

KRONENBITTER

- 2003 KRONENBITTER, Günther: *'Krieg im Frieden': Die Führung der k. u. k. Armee und die Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914*. München, De Gruyter – Oldenbourg, 2003.

KUČERA

- 2016 KUČERA, Rudolf: *Exploiting Victory, Sinking into Defeat: Uniformed Violence in the Creation of the New Order in Czechoslovakia and Austria, 1918–1922*. *Journal of Modern History*, 88. (2016) 827–855.

LEIN

- 2011 LEIN, Richard: *Pflichterfüllung oder Hochverrat? Die Tschechischen Soldaten Österreich-Ungarns im ersten Weltkrieg*. Wien, LIT Verlag, 2011.

LIVEZEANU

- 1995 LIVEZEANU, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1995. 155–166.

MASARYK

- 1941 MASARYK, Tomáš Garrigue: *The Problem of Small Nations and States, the Federation of Small Nations [1918]*. In: *We Were and We Shall be: The Czechoslovak Spirit through the Centuries*. Eds.: MUNZER, Zdenka – MUNZER, Jan. New York, NY, Frederick Ungar, 1941. 152–158.

MOLL

- 2007 MOLL, Martin: *Kein Burgfrieden. Der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918*. Innsbruck, Studien Verlag, 2007.
- 2014 MOLL, Martin: *Die Steiermark im ersten Weltkrieg. Der Kampf des Hinterlandes ums Überleben 1914–1918*. Graz, Styria Premium, 2014.

MORELON

- 2015 MORELON, Claire: *Street Fronts: War, State Legitimacy and Urban Space, Prague 1914–1920*. Doktori értekezés, Birmingham–Párizs, University of Birmingham – Centre d'histoire de Sciences Po, 2015.

NEMES

- 2016 NEMES, Robert: *Another Hungary: The Nineteenth-Century Provinces in Eight Lives*. Stanford, CA, Stanford University Press, 2016.

OKEY

- 2007 OKEY, Robin: *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*. Oxford, Oxford University Press, 2007.

PERGHER

- 2012 PERGHER, Roberta: Staging the Nation in Fascist Italy's 'New Provinces'. *Austrian History Yearbook*, 43. (2012) 98–115.

PETSCHAR

- 2016 PETSCHAR, Hans: Über die Konstruktion von Identitäten. Vergangenheit und Zukunft im Kronprinzenwerk. In: *Migration und Innovation um 1900. Perspektiven auf das Wien der Jahrhundertwende (unter Mitarbeit von Agnes Meislinger)*. Hg.: RÖHRLICH, Elisabeth. Wien, Böhlau, 2016. 315–356.

PALACKÝ

- 2007 PALACKÝ, František: „Letter to Frankfurt, 11 April 1848.” In: *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries, Vol. II.: National Romanticism – The Formation of National Movements*. Eds.: TRENCSENYI, Balázs – KOPEČEK, Michal. Budapest, CEU Press, 2007.

RACHAMIMOV

- 2002 RACHAMIMOV, Iris Alon: *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*. Oxford, Bloomsbury Publishing, 2002.
- 2005 RACHAMIMOV, Iris Alon: Arbiters of Allegiance: Austro-Hungarian Censors During World War I. In: *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Eds.: JUDSON, Pieter M. – ROZENBLIT, Marsha. New York, NY, Berghahn Books, 2005. 157–177.

RAMPLEY

- 2011 RAMPLEY, Matthew: Peasants in Vienna: Ethnographic Display and the 1873 World's Fair. *Austrian History Yearbook*, 42. (2011) 110–132.

REDLICH

- 1925 REDLICH, Josef: *Österreichs Regierung und Verwaltung im Weltkriege. Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges*. Wien, Hölder-Pichler-Tempsky, 1925.
- 1929 REDLICH, Josef: *Austrian War Government*. New Haven, CT, Yale University Press, 1929.

REILL

- 2012 REILL, Dominique K.: *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*. Stanford, CA, Stanford University Press, 2012.

SCHEER

- 2010 SCHEER, Tamara: *Die Ringstrassenfront. Österreich-Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmezustand während des ersten Weltkrieges*. Wien, Republik Österreich/Bundesminister für Landesverteidigung und Sport, BMLVS, 2010.

ŠEDIVÝ

- 2001 ŠEDIVÝ, Ivan: *Češi, české země a Velká válka, 1914–1918*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2001.

SMITH

- 2014 SMITH, Leonard: Empires at the Paris Peace Conference. In: *Empires at War 1911–1932*. Eds: GEWARTH, Robert – MANELA, Erez. Oxford, Oxford University Press, 2014. 254–276.

STACHEL

- 2002 STACHEL, Peter: Die Harmonisierung national-politischer Gegensätze und die Anfänge der Ethnographie in Österreich. In: *Geschichte der österreichischen Humanwissenschaften*. Hg.: ACHAM, Karl. Wien, Passagen, 2002. 323–367.

STAGL

- 2002 STAGL, Justin: Das 'Kronprinzenwerk' – eine Darstellung des Vielvölkerreiches. In: *Das entfernte Dorf. Moderner Kunst und ethnischer Artefakt*. Hg.: MORAVÁNSZKY, Ákos. Wien, Böhlau, 2002. 169–182.

STERGAR

- 2011 STERGAR, Rok: Die Bevölkerung der slowenischen Länder und die Allgemeine Wehrpflicht. In: *Glanz – Gewalt – Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*. Hg.: COLE, Laurence – HÄMMERLE, Christa – SCHEUTZ, Martin. Essen, Klartext, 2011. 129–151.

STOURZH

- 1985 STOURHZ, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985.

STRUVE

- 2005 STRUVE, Kai: *Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

SZÁSZ

- 1997 SZÁSZ Zoltán: Das 'Kronprinzenwerk' und die hinter ihm stehende Konzeption. In: *Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns, 1867–1918*. Hg.: STAGL, Justin. Wien, Böhlau, 1997.

TOWNSHEND

- 2006 TOWNSHEND, Charles: *Easter 1916: The Irish Rebellion*. London, Ivan R. Dee, 2006.

TREVELYAN

- 1920 TREVELYAN, George Macaulay: Austria in the Balkans. In: *The Great Events of the Great War, Vol. 1*. Ed.: Charles F. Horne. New York, NY, National Alumni Ltd., 1920. 184–192.

UNOWSKY

- 2005 UNOWSKY, Daniel L.: *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria 1848–1916*. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 2005.

ÜBEREGGER

- 2002 ÜBEREGGER, Oswald: *Der andere Krieg. Die Tiroler Militärgerichtsbarkeit im ersten Weltkrieg*. Innsbruck, Wagner, 2002.
- 2006 ÜBEREGGER, Oswald: *Heimatfronten. Dokumente zur Erfahrungsgeschichte der Tiroler Kriegsgesellschaft im Ersten Weltkrieg*. Innsbruck, Universitätsverlag, 2006.

VOVKO

- 1988 VOVKO, Andrej: Die Minderheitenschulwesen in Slowenien im Zeitabschnitt des Alten Jugoslawien. In: *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien, 1848–1941/Zgodovina Nemcev na Območju Današnje Slovenije, 1848–1941*. Hg.: RUMPLER, Helmut – SUPPAN, Arnold. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1988. 255–272.

WANK

- 1988 WANK, Solomon: Pessimism in the Austrian Establishment at the Turn of the Century. In: *The Mirror of History: Essays in Honor of Fritz Fellner*. Eds: WANK, Solomon – MASCHL, Heidrun – MAZOHL-WALLNIG, Brigitte – WAGENLEITNER, Reinhold. Santa Barbara, CA, ABC-CLIO, 1988. 295–314.

WATSON

- 2014 WATSON, Alexander: *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary in World War I*. New York, NY, Basic Books, 2014.

WAWRO

- 2014 WAWRO, Geoffrey: *A Mad Catastrophe: The Outbreak of World War I and the Collapse of the Habsburg Empire*. New York, NY, Basic Books, 2014.

ZAHRA

- 2006 ZAHRA, Tara: 'Each nation cares for its own': Empire, Nation, and Child Welfare Activism in the Bohemian Lands, 1900–1918. *American Historical Review*, 111. (2006) 5. sz. 1378–1402.
- 2008 ZAHRA, Tara: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2008.
- 2010 ZAHRA, Tara: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*, 69. (2010) 1. sz. 93–119.